

Український центр вивчення історії Голокосту

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ПАМ'ЯТЬ ПРО ГОЛОКОСТ: НАУКОВІ ТА ОСВІТНІ АСПЕКТИ

Вибрані доповіді ІХ і Х круглих столів
до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту

Київ
КІВЦ
2018

УДК 341.485
У45

*Видання стало можливим завдяки сприянню
та фінансовій підтримці Ради Європи в Україні*

Редакційна колегія:

*Анатолій Подольський
Світлана Осіпчук*

Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти (Вибрані доповіді IX і X круглих столів до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту) / Редкол.: А. Подольський, С. Осіпчук. – Київ: Український центр вивчення історії Голокосту; КВІЦ, 2018. – 108 с.

ISBN 978-617-697-083-5

З 2008 року Український центр вивчення історії Голокосту щорічно 27 січня у Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту проводить круглий стіл «Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти», до участі в якому запрошує науковців, викладачів та студентів, представників урядових і неурядових організацій та міжнародних інституцій, а також представників дипломатичних місій та ЗМІ. У цьому виданні зібрано доповіді, виголошені на IX і X круглих столах у 2016 і 2017 рр., за трьома основними напрямками дискусій: наукове дослідження історії Голокосту в Україні, викладання цієї проблематики та пам'ять про Голокост й інші геноциди в Україні та в європейському контексті.

ISBN 978-617-697-083-5

© Автори, 2018
© Український центр вивчення
історії Голокосту, 2018

ЗМІСТ

Переднє слово	5

СТУДІЇ З ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМАТИКА ІНТЕГРУВАННЯ В ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

<i>Гелінада Грінченко.</i> Усні історії про Голокост в Україні та особливості їх інтерпретацій (із досвіду використання в навчальних курсах відеоінтерв'ю з історії Голокосту)	10
<i>Артем Харченко, Олексій Чеботарьов.</i> Чи існують студії про геноциди в Україні?: думки вголос	19
<i>Михайло Тяглий.</i> «Циганське питання» в ідеології та практиці українського націоналістичного руху під час Другої світової війни	30
<i>Андрій Усач.</i> Місцеві колаборанти та Голокост в Україні: перспективи і виклики дослідження	41

ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ ЯК СКЛАДОВОЇ ЧАСТИНИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

<i>Євген Мороз.</i> Пошукова робота як один із методів викладання історії Голокосту (на прикладі учнівської діяльності за темою «Праведники народів світу на Миколаївщині»)	50
<i>Віталій Бобров.</i> Перспективи розвитку освітніх заходів для вчителів: на прикладі аналізу форм оцінювання деяких проектів Українського центру вивчення історії Голокосту	55
<i>Анна Сизова.</i> Викладання історії Голокосту в середній школі: проблеми та можливі шляхи їх вирішення	61

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ПРО ГОЛОКОСТ
ТА ІНШІ ГЕНОЦИДИ В УКРАЇНІ. ПРОБЛЕМА ВКЛЮЧЕННЯ
В НАЦІОНАЛЬНУ МОДЕЛЬ ПАМ'ЯТІ

<i>Петро Долганов.</i> Формування та імплементація меморіального законодавства України у сфері вшанування пам'яті жертв геноцидів і подолання їхніх наслідків (на прикладі нормативно-правових актів 2015 р.).....	68
<i>Тетяна Пастушенко.</i> Пам'ять про жертви Голокосту та нові традиції відзначення Дня Перемоги в Україні	75
<i>Георгій Касьянов.</i> Історична політика і пам'ять про Голокост. «Нова Європа» та Україна	86
Відомості про авторів	106

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

В останнє десятиліття одним із найвідоміших і найбільш потужних академічних та педагогічних проєктів Українського центру вивчення історії Голокосту (УЦВІГ) став щорічний круглий стіл «Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти». З 2008-го такий круглий стіл проходить щороку 27 січня в Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту, що його започаткувала Організація Об'єднаних Націй відповідною резолюцією у 2005 р.¹ Україна долучилася до виконання цієї резолюції ООН, насамперед, завдяки зусиллям громадянського суспільства, єврейської общини, громадських наукових, освітніх інституцій. УЦВІГ, проводячи щорічно цей круглий стіл, робить свій вагомий внесок у збереження пам'яті про трагічну долю українського єврейства в роки Другої світової війни та спонукає такою діяльністю до різних комеморативних практик та ініціатив в сучасній Україні.

Такі заходи стали вже доброю традицією для науковців та освітян в Україні, які студіюють та викладають історію Голокосту, проблематику злочинів тоталітарних режимів та історію геноцидів минулого століття. Упродовж майже десяти років робота кожного круглого столу будувалася навколо трьох головних тем, що становили окремі сесії заходу. Зокрема, розглядали такі проблеми: стан досліджень історії Голокосту в країні; проблеми викладання теми Голокосту в навчальних закладах України; проблема збереження пам'яті про жертви Голокосту, комеморативні практики. Доповідачами на круглих столах були, зазвичай, відомі українські історики, філософи, політологи, митці. Також у різні роки у заходах брали участь вчені з Польщі, Німеччини, Норвегії, Ізраїлю.

¹ Резолюція ООН № 60/7 від 1 листопада 2005 р. «Пам'ять про Голокост».

У січні 2017 р. відбувся десятий, ювілейний круглий стіл (саме йому і присвячений цей збірник наукових доповідей), організований УЦВІГ у співпраці з його постійними партнерами: Посольством держави Ізраїль в Україні та Goethe-Institut в Україні. В 2017 р. до організації долучилися також Офіс Ради Європи в Україні та Представництво ООН в Україні. Мета кожного круглого столу – підсумувати дискусії щодо проблем і перспектив вивчення та викладання історії Голокосту в Україні й ознайомити широку аудиторію із найновішими освітніми та меморіальними проектами. До ювілею Центр підготував потужну програму. Під час першої сесії обговорювали можливості та перспективи включення студій до загальноукраїнського історичного контексту. В Україні низку тем з історії Голокосту досі мало досліджено, а подекуди й табуйовано. Андрій Усач, молодший науковий співробітник Національного музею-меморіалу «Тюрма на Лонцького» (Львів, Україна), доповідав про колабораціонізм місцевого населення у здійсненні антисемітської пропаганди та масових вбивств. Михайло Тяглий, відповідальний редактор часопису «Голокост і сучасність» (Київ, Україна), розповідав про «циганське питання» в ідеології та практиці українського націоналістичного руху під час Другої світової війни. За його словами, питання переслідування інших, крім євреїв, етнічних груп під час Голокосту досі є вкрай малодослідженим, оскільки часто сприймається як другорядне і малозначуще. Пост-докторант Негевського університету ім. Бен Гуріона Юрій Радченко (Беер-Шева, Ізраїль) подав нові документи до дискусії про участь Буковинського куреня в убивстві євреїв у Бабиному Яру восени 1941 р. Георгій Касьянов, завідувач відділу новітньої історії та політики Інституту історії НАН України та президент Міжнародної асоціації гуманітаріїв (Київ, Україна), запропонував контекстуальне осмислення історичної політики «нової Європи» та місця українських студій історії Голокосту у ній.

Другу сесію було присвячено яскравим освітнім проектам у галузі історії Голокосту. Анна Ленчовська, консультантка фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії в Україні (Київ, Україна), розповіла про освітню програму «I Walk Бабин Яр». Програма передбачала участь школярів навколишніх шкіл у проведенні екскурсій меморіальними місцями урочища. Віталій Бобров, координатор освітніх програм УЦВІГ (Київ, Україна), представив проект «Захис-

тимо пам'ять», який здійснюється поетапно з 2011 р. і має на меті заохочення діяльності вчителів та учнів у дослідженні історії знищених єврейських громад у містах та містечках Вінницької та Житомирської областей. Координаторка програми «Толерантність – уроки Голокосту» Євразійського єврейського конгресу Надія Уфімцева розповідала про протидію антисемітизму, ромофобії та подолання інших форм ворожнечі як частину навчального процесу. Учителька історії та правознавства Первомайського НВК «ЗОШ І–ІІ ст. № 15 – колегіум» Анна Сизова разом зі своїми учнями презентувала проблеми та перспективи вивчення історії Голокосту в середній школі.

Третя сесія дала змогу зіставити український та європейський досвід комеморації Голокосту. Розпочав її фотограф і режисер Луїджі Тоскано (Маннгайм, Німеччина) із презентацією свого проекту «Проти забуття». Упродовж останніх кількох років Тоскано подорожував країнами Європи та за допомогою місцевих координаторів спілкувався з людьми, що вижили під час Голокосту. У результаті він створив серію портретів, які стали основою його проекту у Бабиному Яру восени 2016 р. Портрети були надруковані у великому розмірі й розміщені вздовж алей у Бабиному яру. Також Луїджі Тоскано представив під час круглого столу невеликий фільм про свої подорожі та розмови із героями своїх фотографій і відповів на запитання аудиторії.

Співробітниця осередку «Брама Гродська – Театр NN» Агата Радковська-Парка (Люблін, Польща) розповіла про досвід вшанування пам'яті жертв Голокосту в Любліні. Оксана Сущук, завідувачка відділу «Книга пам'яті» редакційно-видавничої групи «Науковий центр історичних студій Волині» (Луцьк, Україна) говорила про особливості комеморації жертв Голокосту на Волині. Старша наукова співробітниця відділу пам'яток української культури Інституту української археографії та джерелознавства НАН України Наталя Зіневич (Київ, Україна) представила доповідь про сучасні процеси формування постпам'яті про Голокост у ромській спільноті.

Круглий стіл, що його з 2008 р. щорічно організовує УЦВІГ у партнерстві з багатьма міжнародними організаціями, можна без перебільшення назвати одним із найважливіших форумів у питанні популяризації дослідження і викладання Голокосту в Україні. Як

і кожного року, захід знову зібрав велику аудиторію дослідників, викладачів, студентів, журналістів і просто зацікавлених громадян, які активно ставили запитання і долучалися до дискусій.

Пропоноване до Вашої уваги видання містить вибрані матеріали декількох круглих столів, а саме IX і X (ювілейного), що відбулися в Києві відповідно в 2016 і 2017 рр. Це перша спроба презентувати виступи, доповіді, що лунали на круглих столах, у вигляді окремого збірника текстів. Видання побудовано відповідно до трьох традиційних сесій щорічного круглого столу «Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти», що склалися упродовж десятиріччя. Ми щиро сподіваємось, що цей збірник стане у пригоді вчителям історії середніх навчальних закладів, викладачам університетів, студентам, аспірантам, молодим науковцям. Тобто саме тим, хто всі ці роки були активними учасниками наших круглих столів і долучилися до такої форми збереження пам'яті про жертви Голокосту в Україні.

*Анатолій Подольський,
Світлана Осіпчук*

СТУДІЇ З ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ В УКРАЇНІ:
ПРОБЛЕМАТИКА ІНТЕГРУВАННЯ
В ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ
КОНТЕКСТ

УСНІ ІСТОРІЇ ПРО ГОЛОКОСТ В УКРАЇНІ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ (із досвіду використання в навчальних курсах відеоінтерв'ю з історії Голокосту)¹

Останнім часом дедалі більш зазребуваними в університетських аудиторіях стають усні історії жертв нацистських переслідувань часів Другої світової війни, які залучають до семінарських і практичних занять у рамках різноманітних спецкурсів з історії України та Європи ХХ століття, історичної пам'яті та політики пам'яті тощо. У 2015/2016 навчальному році студенти соціологічного та філософського факультетів Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, які слухали мої курси «Колективна пам'ять і політики пам'яті» та «Історична пам'ять у соціокультурному контексті», долучилися до роботи з індексації та розшифрування усних історій людей, які пережили Бабин Яр чи були свідками тих масових страт. Ця робота тривала у рамках співпраці з Громадським комітетом для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру (Комітет «Бабин Яр»), за результатами якої на сайті Комітету буде розміщено повні записи інтерв'ю та їхні транскрипти. Окрім участі в індексації та розшифруванні, студенти також писали невеличкі есе, в яких аналізували окремі усні історії, і обговорювали результати цього аналізу на семінарах. Загалом від початку 1990-х рр. свідчення тих, хто пережив Бабин Яр або був свідком тих масових страт, записували кілька дослідницьких інституцій переважно у форматі відеоінтерв'ю. Серед цих ініціатив провідне місце належить проектам Інституту візуальної історії та освіти Фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії, який створив 1994 р. Стівен Спілберг (USC Shoah Foundation Institute). Від часу заснування своєю головною місією Інститут вбачає «подолання упередженого ставлення, нетерпимості та фанатизму – і тих страждань, що вони несуть за собою, – через застосування

¹ Вперше цей текст було опубліковано: *Інформаційно-педагогічний бюлетень Українського центру вивчення історії Голокосту «Уроки Голокосту»*. – 2016. – № 1 (45).

з освітніми цілями історичних відеоматеріалів Інституту». Формування архіву цих свідчень і надання доступу для дослідницької роботи в ньому, зокрема онлайн, є основним завданням діяльності організації².

В Україні інтерв'ю почали записувати 1996 р., у результаті було зібрано близько трьох із половиною тисяч відеоспогадів. З одним із перших відеоінтерв'ю, в яких оповідається про Голокост в Україні, українська та міжнародна громадськість змогли ознайомитися завдяки документальній стрічці «Назви своє ім'я» (режисер Сергій Буковський, продюсери Стівен Спілберг та Віктор Пінчук, виробництво Інституту Фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії, 2006 р.). Пізніше на основі цієї стрічки було розроблено освітню програму «Назустріч пам'яті», навчально-методичні матеріали якої розраховані для використання у викладанні гуманітарних дисциплін учням старших класів українських шкіл³. За програмою та під керівництвом Фонду Шоа Інституту Південної Каліфорнії на основі записаних відеосвідчень було також розроблено мультимедійний навчально-методичний посібник для вчителів загальноосвітніх закладів до виставки «Голокост від куль: масовий розстріл євреїв в Україні у 1941–1944 рр.», створеної 2007 р.⁴

Під час семестру ми зі студентами працювали з відеоінтерв'ю цього Фонду, а також з усними відеоісторіями, що зберігаються в колекції Архіву Меморіального музею Голокосту Сполучених Штатів Америки (United States Holocaust Memorial Museum). Ця колекція формувалася в інший спосіб, ніж архів Фонду Шоа, здебільшого шляхом передання на зберігання вже записаних свідчень (аудіо- та відеоформатів), які здійснювалися в рамках дослідницьких проєктів іншими, часто іноземними організаціями.

Для тієї групи усних історій, що записувалася у рамках проєкту Інституту візуальної історії, було розроблено дуже докладний перелік запитань, за яким інтерв'юери вибудовували розмову та скеровували оповідачів у їхніх спогадах. Ці запитання мали охопити весь

² Українською мовою інформацію про Інститут візуальної історії, його ініціативи в Україні та освітні ресурси див.: http://sfi.usc.edu/_OLD_SITE_2013/ukrainian/.

³ Див. опис цієї програми та демонстраційні матеріали: http://sfi.usc.edu/_OLD_SITE_2013/ukrainian/encounteringmemory/.

⁴ Посібник можна переглянути там само.

життєвий шлях оповідача. Розмова починалася з детального розпитування про батьків і дідів, про дитинство та життя в родині, про сімейні історії та звичаї, про школу та дорослішання, роботу та власне сімейне життя. Великий блок запитань було присвячено довоєнному періоду та безпосередньому досвіду оповідача часів воєнного лихоліття.

Усні історії, що зберігаються у музеї Голокосту у Вашингтоні та які ми відібрали для аналізу під час семінарських занять, здебільшого записані за іншою схемою. Перша частина цих інтерв'ю має неструктурований характер, тобто оповідач сам без запитань інтерв'юера (подекуди можуть бути запитання-уточнення) розповідає свою історію життя, пригадує ті моменти та деталі, які сам вважає за потрібне переказати. Та вже в другій частині інтерв'юер ставить запитання, які, на його думку, мають прояснити та деталізувати ті моменти, що становлять дослідницький інтерес або є завданням проекту, в рамках якого триває запис усних історій.

У цій публікації я наведу кілька прикладів запитань, які ми обговорювали на семінарських заняттях, та висновки, яких ми дійшли під час наших дискусій.

«До самої війни я гадки не мав, що таке національність»: довоєнний інтернаціоналізм і радянський патріотизм. Як у рамках вільної частини інтерв'ю, так і у відповідь на запитання інтерв'юера, переважна кількість свідків 1920–1930 рр. народження наголошує на тому, що до війни євреї, українці, росіяни та представники інших національностей жили дружно, що ані розрізнення за національною ознакою, ані, тим більше, конфліктів щодо цього не було. Народжені після встановлення радянської влади, ці люди зростали, навчалися, спілкувалися, відкривали собі світ та починали усвідомлювати самих себе в цьому світі переважно як людей радянських, як громадян держави, що мала великі цілі, зокрема – перемогу світової революції та пролетарського інтернаціоналізму. Навіть у перші дні війни молоді люди всерйоз обговорювали можливість цієї революції: «Я пам'ятаю, як потрапила до однієї компанії зі своїми подругами, і там сиділи хлопці. І що казали? Там спалахне швидко революція, робочий клас повстане й війна закінчиться впродовж двох тижнів, уся Європа повстане»⁵.

⁵ Надія Измалкова. USC Shoah Foundation Institute, код інтерв'ю 43220–55, 16 квітня 1998 р., Київ, Україна.

Більшість оповідачів наголошує на ширій «позанаціональній» дружбі та товаришуванні мешканців довоєнного Києва. «У національному плані ми не мали жодних понять, я навіть не знав, що таке національність, уявлення не мав майже до самої війни. Дружили хай там що, про національність мови й не було», – говорить у своїй усній історії Мордух Нахутін⁶. Йому вторують інші інтерв'юовані, які розповідають про густозаселені двори, де мирно жили переважно бідні, але дружні єврейські, українські, російські, татарські родини, про багатонаціональні класи, в яких товаришували всі діти, незалежно від їхньої етнічної належності, про спільні свята, де єврейська мама годувала дітей усього двору, а ті навіть і не знали, стравами якої національної кухні їх годують.

У контексті заперечення існування довоєнного антисемітизму в інтерв'ю лунають думки, що він (антисемітизм) був привнесеним ззовні: «До початку війни не відчувала ніякого прояву антисемітизму, усе почалося після війни. Гітлер розпочав – люди підхопили», – говорить Тамара Чернова⁷. Також винятково на Гітлера покладають і відповідальність за початок війни, що зазвичай подається у характерному для усних історій стилі особистого передчуття: «Ось як підписали пакт Сталін із Гітлером, і на передовиці “Правди” я побачила світлину, що Сталін потискає руку Гітлеру, я тоді сказала, що тільки зараз можна подумати, що буде війна. Тому що Сталін доброзичливо посміхався, а Гітлер вишкірився, ніби хоче його з’їсти. Тільки за цією світлиною я зрозуміла, що війна неминуча»⁸.

Проте варто зауважити, що були й інші пояснення довоєнної неактуальності питання національної належності. Так, Костянтин Мірошник, наприклад, говорить про те, що не було протистоянь на національному ґрунті, посилаючись на статтю про розпалення національного розбрату та ворожнечі, що містилася у кримінальних кодексах радянських республік, прийнятих наприкінці 1920-х рр., та передбачала за цей злочин позбавлення волі із суворою ізоляцією строком не менше ніж рік: «Район, у якому ми жили, там жили

⁶ Мордух Нахутін. USC Shoah Foundation Institute, код інтерв'ю 23870–99, 6 грудня 1996 р., Київ, Україна.

⁷ Тамара Чернова. USC Shoah Foundation Institute, код інтерв'ю 44251–55, 29 травня 1998 р., Київ, Україна.

⁸ Марія Насташкіна. USC Shoah Foundation Institute, код інтерв'ю 46951–55, 4 вересня 1998 р., Київ, Україна.

росіяни, українці, робітники. Коротше кажучи, не інтелігенція, народ неосвічений. І тому, там усякі дворові розбірки, вони існували, але тоді вони не були надто серйозними. Антисемітизм, прояви антисемітизму в ті довоєнні роки каралися законом. І цього боялися. Тому що знали, як тебе назвуть “жидом”, навіть не битимуть, просто скажуть “жид”, і ти поскаржишся, то можуть притягти до відповідальності того, хто собі таке дозволив. Тому був якийсь страх перед державною машиною і стримувались. Ну, на базарах, безпритульні, шибайголови десь там крикнуть “жид”»⁹.

Для цього покоління характерне сприйняття себе й інших наперед як радянських людей, єдину міцну спільноту, яку не тільки не зруйнувала, а загартувала й зміцнила війна. Це промовисто демонструє вірш, який на камеру проникливо й емоційно читає Беньямін Вагун:

«Сашка Рымарь, и Запрудский,
И Перковский, и Петлёв,
Был еврей ты или русский –
Идентичной была кровь,
Та, что лили, не щадили,
И фашистов крепко били...
Сашка Рымарь, и Запрудский,
Вовсе нет, ты не был русский,
Ты – советский был боец,
Стук единый всех сердец...»¹⁰.

⁹ Костянтин Мірошник. USC Shoah Foundation Institute, код інтерв'ю 21998–13, 31 жовтня 1996 р., Єрусалим, Ізраїль.

Відповідно до статті 56-21 Кримінального кодексу УРСР, затвердженого влітку 1927 р., «за пропаганду або агітацію, спрямовану на підбурювання національної або релігійної ворожнечі чи розбрату, а також за розповсюдження або виготовлення і зберігання літератури того самого характеру застосовується – позбавлення волі на строк до двох років». Цит. за: Кримінальний кодекс УРСР. – Київ, 1950. – С. 21.

¹⁰ Беньямін Вагун. USC Shoah Foundation Institute, код інтерв'ю 27240–49, 5 березня 1997 р., Київ, Україна.

У цьому зв'язку наведемо приклад нещодавно опублікованого дослідження американської вченої Аніки Валке «Піонери та партизани: усна історія нацистського геноциду в Білорусі», де авторка, серед іншого, говорить про те, що в усних історіях першого радянського покоління євреїв спогади про 1930-ті рр. набагато більше висвітлюють позитивний досвід інтернаціональної солідарності та дружби, ніж відомі деструктивні та репресивні практики. Див.: *Anika Walke. Pioneers and Partisans: An Oral History of Nazi Genocide in Belorussia.* – Oxford UP, 2015.

Варто, утім, звернути увагу й на інші долі, про які ми довідуємося з цих усних історій, на інші досвіди та інші самоусвідомлення і самопрезентації. Йдеться про усні історії людей, доль яких торкнулися репресії другої половини 1930-х рр., тобто дітей або членів родин «ворогів народу». Однак і у цій ситуації протиставлений інтернаціональній радянській людині довоєнного зразка «ворог народу» також був позбавлений національної ознаки, що відчували на собі його діти та родичі: «У класі не було розподілу на єврейських чи неєврейських дітей. Мене не вважали ані євреєм, ані росіянином чи українцем, я був сином ворога народу», – зазначає Михайло Коробко, син репресованого 1937 р. Генріха Гайстмана¹¹.

«Чи знали ви, що коїться в Європі?»: передчуття, чутки та плітки напередодні війни. Очевидно, що неможливо навести точні показники або підрахувати відсоток людей, які знали про нацистські злочини в Європі та переслідування там євреїв і які не знали нічого. У тих усних історіях, що ми аналізували, представлені обидві точки зору, іноді підкріплені доволі неочікуваними спогадами-аргументами, як, наприклад, в оповіді Віри Измалкової: «Вони [німці] їхали велосипедами, хто мотоциклами, хто машинами. Але що дивно, знаєте, раптово – група євреїв. Десь шестеро, мабуть, одягнені у фраки, чуєте. Циліндри в них, із квітами вони зустрічали німців. Ми на власні очі бачили, ось. Нам трохи не забракло мови. А вони якусь зупинили машину, там сиділи якісь офіцери, а вони їм дарували квіти. Причому, от якби німці їх змусили, привели їх туди якось. А тут вони самі, старі, ось із такими пейсами, з квітами зустрічали. *От настільки ми геть нічого не знали, що роблять німці!*» (курсив мій. – Г. Г.). Оповідачка далі наводить приклад сусіда єврея, який на запитання, чого він сидить і не їде з міста, відповідав, що німці – культурний народ і вони нікого не ображатимуть. «Вони не вірили, можете собі уявити?» – емоційно закінчує цей епізод оповідачка¹².

Загалом незнання того, що відбувалося в окупованих німцями європейських країнах, оповідачі пояснюють своїм дуже молодим віком на початку війни (адже дитині складно було самій розібратися

¹¹ Михайло Коробко (Гайстман). USC Shoah Foundation Institute, код інтерв'ю 50144–, 10 червня 1998 р., Київ, Україна.

¹² Віра Измалкова. USC Shoah Foundation Institute, код інтерв'ю 43218–55, 16 квітня 1998 р., Київ, Україна.

в таких речах), досвідом своїх батьків і рідних, які «бачили німця» під час Першої світової війни і, як сказано в епізоді вище, вважали німців за «культурний народ», а також радянською пропагандою, яка про переслідування європейських євреїв нічого не повідомляла. Цікаву думку щодо останнього пояснення висловлює у своїй усній історії Яків Козлов: «Дуже дивно, що радянська пропаганда говорила про те, як чинять із військовими, як із полоненими, як міжнародний Червоний Хрест втручається, але жодного слова про євреїв. Може, це якась домовленість, *сепаратна угода про геноцид* (курсив мій. – Г. Г.). Не було ніякої конкретики. Мій батько обов'язково зреагував би на це»¹³. Про обминання цієї теми радянською пропагандою згадує також Костянтин Мірошник, проте аргументує це в інший спосіб. На пряме запитання інтерв'юера, чи була до війни єврейська тема у засобах масової інформації, відповів так: «Не було її абсолютно, тому що мова йшла про те, що... про радянський народ. Одне визначення для всіх категорій, націй. Тому в ці напружені часи ніяких міжнаціональних непорозумінь не брали до уваги, бо все для фронту, усе для перемоги, неподільний радянський народ захищає себе»¹⁴.

Проте некоректно говорити, що теми переслідування євреїв після приходу Гітлера до влади взагалі не порушували. Ті оповідачі, які знали, як нацисти поведуться з євреями, та були готові до переслідувань, дізнавалися про це насамперед із книжок і фільмів, а також повідомлень від людей, які з'являлися з західних кордонів: «Звідти стали приходити люди, і я на власні очі бачила, що людина казала “я бачила біженців, євреї з Польщі йшли, з цієї України”. І вона розповідала такі речі, що треба звідти тікати, що німці чинять розправи над євреями, і деякі євреї чкурнули сюди в Україну. Я бачила цих людей. Вірити в те, що німці були виховані люди, порядні, культурні, могли тільки дурнуваті. При владі був фашизм. Ми бачили стрічку “Професор Мамлок”, ми бачили, як прекрасного хірурга по сценарію, через те, що він єврей, вигнали з лікарні, і вже зрозуміли, що у фашистів іде така політика геноциду, ми вже це розуміли, хоча вдома мама не дуже тямала, але ми вже бачили фільм. І до нас потрапляли чутки, що в Німеччині з євреями дуже

¹³ Яків Козлов. USC Shoah Foundation Institute, код інтерв'ю 45032–55, 4 червня 1998 р., Київ, Україна.

¹⁴ Костянтин Мірошник, там само.

погано чинять»¹⁵. Згадують в усних історіях також фільм «Родина Оппенгейм», котрий, як і стрічки «Професор Мамлок» та «Болотні солдати», був знятий у 1930-х рр. на хвилі антифашистської радянської пропаганди. Показ згаданих стрічок удома та за кордоном, як пише у своїй книзі «Фантом Голокосту» Ольга Гершензон, майже збігався в часі з нацистськими погромами, що робило ці твори неочікувано своєчасними. Рецензії на ці фільми з'являлися на тих самих газетних сторінках, що й повідомлення про звірства нацистів і протести проти них¹⁶. Однак у жодному разі масової масакри, розстрілу тисяч осіб в одному місці за дуже короткий проміжок часу не міг собі уявити ніхто, навіть попри чутки про перші страти, які відбувалися вже на території окупованої України після входження німецьких частин влітку 1941 р. Наприклад, Віра Белопольська¹⁷ говорить про матір, яка приїхала до Києва з Білої Церкви та розповідала про страти євреїв, що відбувалися там у серпні. Любов Остапенко¹⁸ згадує, що батько, котрий працював на залізниці, переповідав чутки про те, що німці розстрілюють євреїв у Фастові. Про Фастів згадує й Ганна Венгловська, коли описує реакцію населення на ходу євреїв 29 серпня: «Я подумала: “Ну куди їх можуть гнати?”. А один мужик каже: “Туди, куди й нас гнали”. Я кажу: “Де?”. Він каже: “У Фастові на кладовищі повбивали”. Я кажу: “Та що ви таке кажете? У вас там у Фастові трюхи, а тут он скільки, куди ж їх будуть”»¹⁹.

«Усіх євреїв зібрати, і вони поїдуть на землю Обітовану»: переказ як переповідання почутого. Аналізуючи спогади свідків трагедій Бабиного Яру, ми звернули увагу на те, що поряд із розлогими оповідями існують також коротенькі повідомлення дуже загально-го характеру, які містять фактологічні помилки, однак насичені тими змістами, в яких проявляється опосередковане усвідомлення певної ситуації, розуміння і трансляція знання про подію вже на рівні не індивідуальної, а колективної пам'яті, чи радше фольклор-

¹⁵ Надія Ізмалкова, там само.

¹⁶ Див.: *Gershenson Olga. The Phantom Holocaust: Soviet Cinema and Jewish Catastrophe.* – Rutgers University Press, 2013. – P. 13–14.

¹⁷ Віра Белопольська. USC Shoah Foundation Institute, код інтерв'ю 44838–, 21 травня 1998 р., Київ, Україна.

¹⁸ Любов Остапенко. USHMM, код інтерв'ю RG-50.575*0051, 3 серпня 2008 р., Київ, Україна.

¹⁹ Ганна Венгловська (Петрусь). USC Shoah Foundation Institute, код інтерв'ю 47458–55, 2 вересня 1998 р., Київ, Україна.

ного переказу як переповідання того, про що лише чув, але не брав особистої участі. Буквально у кількох реченнях свідки висловлюють основну сутність трагедії: наказ, що його розвісили німці, наказ іти з усіма речами, який не залишав свободи вибору, величезну травму, що її масова страта у Бабиному Яру завдала людям і місту. Нижче наведемо два приклади таких переказів як переповідання почутого, а не переживання особистого:

«Початок зими. Уже німці почали скрізь хазяйнувати. Уже скрізь були оголошення. На сірому папері надруковано було: “Усі «жиди» міста Києва з найкращими речами збирайтеся. Місце збору – Бабин Яр. Вас будуть відправляти в кращі місця проживання”. Ну а потім стало відомо, що людей цих розстрілюють, які прийдуть до Бабиного Яру. У Києві стала така тиша, що стало чутно, як муха летить. Зовсім тихо було в Києві. Люди мовчали, не розмовляв ніхто ні з ким»²⁰.

Інший приклад: «Вони прийшли, почали розміщати оголошення. Це ще й по радіо оголошувати почали. Що оголошуємо, усіх євреїв зібрати в Бабиному Яру, і вони поїдуть на Обітовану землю. Ну, багато хто погодився, звичайно. Оголошення розміщали скрізь, тож могли всі читати. Але, звичайно, багато людей ішли туди просто за оголошенням. А потім їх роздягали, все у них забирали, вже готувалися до того, щоб їх стріляти. А потім, уже коли люди не хотіли йти туди, до Бабиного Яру, вже відчували, що їх там розстрілюють, і припинили ходити. Так їх на віз, на коняку посадять, і везуть, повний віз до Бабиного Яру. Там уже в них не запитували нічого, а роздягали й до яру шикували їх. Та, звичайно, деякі люди зомлівали, не встигали їх розстріляти, а деяких розстрілювали. Коли одна жінка звідти втекла, була ніч, і її не розстріляли. Так вона втекла гола до людей, і люди її одягли і врятували, вона врятувалася, ця жінка. Так вона весь час ходила і кричала “Гааааа”, “Гааааа”. А люди на неї дивилися і говорили: “Це вона побувала в Бабиному Яру”. Це значить нервова система у неї»²¹.

Практичні заняття, на яких досліджують усні історії, ще тільки розпочато, однак вони вже засвідчили ширший інтерес студентів до роботи з розшифрування та індексації інтерв'ю, до обговорення результатів їхнього аналізу та перших спроб написання дослідницьких есеїв.

²⁰ Віктор Березін, там само.

²¹ Валентина Сукало. USHMM, код інтерв'ю RG-50.575*0049, 2 серпня 2008 р.

**ЧИ ІСНУЮТЬ СТУДІЇ ПРО ГЕНОЦИДИ В УКРАЇНІ?:
ДУМКИ ВГОЛОС**

Польська соціологиня Барбара Шацька писала, що історична пам'ять сучасного суспільства «скорочується», фактично обмежуючись подіями, що відбувались із поколіннями батьків/дідів. Однак ХХ століття має приклади, які прямо суперечать такому твердженню. З огляду на їхню суспільно-політичну і навіть морально-ціннісну значущість, можна впевнено говорити про те, що звернення до них не втрачатиме своєї актуальності і надалі. Ми говоримо про такі явища, як Голокост, Голодомор та інші трагедії, які можна було б узагальнити терміном «злочини проти людства» і які мають безпосередній стосунок до України.

Автори цього есею початково мали амбіцію запропонувати певну траєкторію українським дослідникам геноцидів. Та після перших спроб розібратись із ситуацією стало зрозуміло, що проблем у галузі набагато більше, ніж видається на перший погляд. Зокрема, навіть пошук українського відповідника терміна «Genocide Studies» став викликом, адже вибір між наявним «геноцидознавством» та авторським варіантом перекладу вже засвідчував певну позицію.

Студії про геноциди – динамічна міждисциплінарна галузь, що за останні чверть століття вийшла за межі досліджень Голокосту. Сьогодні студії представлені дослідницькими центрами, численними виданнями, університетськими програмами тощо. Не є відкриттям, що формування «української школи» у студиях про геноциди є далеким від завершення, як і інтеграція її представників до світової академічної спільноти. Свої думки щодо цього висловлювали відомі українські дослідники Ярослав Грицак та Андрій Портнов¹. Показово, що обидва не є безпосередньо причетними до дослідження

¹ *Грицак Ярослав*. Голокост і Голодомор: виклики колективній пам'яті // *Грицак Ярослав*. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. – Київ, 2011. – С. 251–261; *Портнов Андрій*. Геноцид та етнічні чистки: українські сюжети міжнародних дискусій // *Портнов Андрій*. Між «Центральною Європою» та «Русским миром». – Київ, 2009. – С. 64–126.

геноцидів, однак їхній концептуальний підхід не отримав відповіді від занурених у галузь українських «практиків».

Вітчизняні дослідники переважно не працюють у спільному академічному просторі зі світовими студіями, і йдеться не лише про вивчення геноцидів. Наявна самоізоляція є продовженням недоброї радянської традиції. Коли історична наука існує як «річ у собі», ідеологічно-пропагандистський компонент нерідко домінує над дослідницькою виваженістю, а критичні голоси з боку одразу сприймаються як ворожі. Можна додати, що часто навіть позитивна критика отримує надміру заперечливе ставлення, а здебільшого просто ігнорування.

Для початку, необхідними видаються кілька зауваг, що окреслюють ситуацію в українських студіях. По-перше, стрижневою темою студій про геноциди в Україні є дослідження Голодомору. По-друге, Голокост – фактично маргіналізована тема, не лише для відповідних студій, а й для української науки загалом. По-третє, майже немає досліджень інших подій, пов'язаних із геноцидами / масовими вбивствами / злочинами проти людства. Лише епізодично вивчають такі важливі для міжнародних дискусій події, як депортація кримських татар або геноцид ромів. І, нарешті, по-четверте, українські фахівці у своїх дослідженнях майже не виходять за територіальні межі сучасної України.

Які потрібно зробити кроки для подолання цієї ситуації? Один із можливих варіантів на шляху розв'язання проблем – увага до провідних у студіях періодичних видань. Періодика є дуже динамічною та відбиває сучасні тенденції, актуальні дискусії, сучасний методологічний інструментарій. Основні твердження і припущення в тексті спираються саме на аналіз західних періодичних видань, які містять студії про геноциди. Надалі ми визначили поля досліджень, які, на наш погляд, є основними у провідних для студій про геноциди періодичних виданнях. А також окреслили актуальні підходи в них, які мають потенціал для розвитку вітчизняних студій.

Поняття «геноцид»

Питання термінології, що її використовують у студіях, має неабияку вагу. Проблематика досліджень, як вона представлена в періодиці, не зводиться лише до «геноцидів» як таких. Ті чи ті події

трактують як «масакру», «масові вбивства», «злочини проти людства», «масове насильство» тощо. Над дефініціями постійно тяжіють політика та ідеологія. Зокрема, події в Руанді та Югославії доповнили проблематику студій та водночас загострили полеміку щодо їх трактувань.

Дуже плідними для розвитку цих дискусій стали публікації про критику студій. До 1980-х термін «геноцид» майже завжди вживали стосовно Голокосту, в результаті відбулась навіть певна синонімізація понять. Надалі ж спочатку сам термін «Голокост» почали вживати щодо різних подій, наприклад, вбивств представників корінних народів Америки. Однак, з огляду на критичні зауваження про некоректність такого застосування, власне поняття «геноциду» розширило своє поле, охопивши трагедії в різних регіонах світу і вийшовши поза ХХ століття.

Зокрема, предметом дискусій став підставовий термін «геноцид». Дослідники постійно наголошують на труднощах, пов'язаних із його вживанням, через надмірну заполітизованість, заідеологізованість і, водночас, обмеженість. Термін із Конвенції ООН 1948 р. залишається важливим з правового погляду і придатним для аналітики, за умов міждисциплінарного вивчення та контекстуалізації подій. Однак він не збагачує наше розуміння, якщо все зводиться до боротьби за визначення.

Для трактування ж трагедій сучасності термін створює проблеми, через нечіткі критерії (мається на увазі саме юридична площина) та політичне використання. Зокрема, невизнання міжнародною спільнотою, через юридичне рішення, певної ситуації як «геноциду» розцінюється зацікавленою стороною як програвш. Подібне можна спостерігати у зв'язку з трибуналом щодо подій у Боснії 1992–1995 рр. Сепаратистські рухи намагаються послуговуватись терміном у суто політичних цілях, як-от в Абхазії або Косові². Подібні моменти ускладнюють життя дослідників, змушуючи їх шукати тонку межу між академічністю та диктатом ідеологічної і віктимної риторики.

² Grodsky Brian. When two ambiguities collide: the use of genocide in self-determination drives // *Journal of Genocide Research*. – 2012. – Vol. 14, Issue 1. – P. 1–27; Nielsen Christian. Surmounting the myopic focus on genocide: the case of the war in Bosnia and Herzegovina // *Ibid.* – 2013. – Vol. 15, Issue 1. – P. 21–39.

Особливе місце в публікаціях посідає осмислення спадку Р. Лемкіна – «батька» студій. На диво, і через 70 років його ідеї залишаються актуальними, як у вигляді концепції для аналізу подій вірменського геноциду, так і для предметних дискусій щодо подальшого розвитку студій. Це можливо було б трактувати як певну «кризу жанру», однак слід враховувати, що ідеї відомого юриста були значно ширші, ніж суха буква закону, представлена в Конвенції. Недаремно М. Шоу зауважує про соціальні деструкції, завдані геноцидом, як найважливіші для самого Р. Лемкіна³.

Канон студій

Географія студій про геноциди надзвичайно широка, охоплює територію від Китаю до Північної Америки та від Австралії до Прибалтики. Зрозуміло, що не всі представлені в них теми мають однакову вагу. Загальну ситуацію щодо цього постійно обговорюють у періодиці. У критичній статті про студії А. Гінтон, окресливши те, що він називає «канonomом», розташував українські / «радянські» теми у «другому колі» зацікавлень (серед масових убивств гереро та курдів)⁴. Темами, що на сьогодні найбільше представлені у дослідженнях, є Голокост, масові вбивства вірмен у Османській імперії та тутсі в Руанді. Натомість в українських студіях безперечний номер один – трагедія Голодомору. Численні публікації з цієї проблематики, начебто, дають змогу припустити, що вона є однією з найбільш розроблених у світі. Розроблених, однак мало представлених академічній спільноті. Тож не дивно, що поза межами України, навіть для наукового середовища, яке безпосередньо пов'язане зі студіями про геноциди, тема Голодомору нерідко є маловідомою.

Що видається найбільш дивним у цій ситуації? Українські фахівці здебільшого сприймають тему Голодомору, використовуючи поняття геноциду. Щоправда, не часто вдаючись до концептуалізації своїх підходів. Політичний і громадський дискурси мають

³ *Shaw Martin*. What is Genocide? – Cambridge, 2007. – P. 18–22.

⁴ *Laban Hinton Alexander*. Critical Genocide Studies // *Genocide Studies and Prevention: an International Journal*. – 2012. – Vol. 7, Issue 1. – P. 4–15. Автор взагалі не згадує про Голодомор, представляючи те, що він називає «канonomом студій про геноциди».

потужний вплив на ситуацію, тож окреслення Голодомору як геноциду переважно залишається даниною пам'яті про трагедію, а не теоретичним підходом. Очевидно, що такий стан речей не сприяє інтеграції до студій про геноциди, що створювало б реальну міжнародну академічну увагу до теми геноцидів в Україні. Радше навпаки, українські дослідники замкнені у власній мушлі, отримують, іноді не безпідставні, звинувачення у «абсолютизації архаїчних, антикварних пізнавальних методів та інтерпретаційних технік»⁵.

Наразі ж в Україні не існує навіть спеціалізованого періодичного видання з проблематики Голодомору⁶. Відповідно, публікації розпорошено по різноманітних наукових виданнях, як відомих широкому загалу, на кшталт «Українського історичного журналу», так і виданнях при окремих вишах.

Голокост

Дослідження Голокосту стали тим вододілом, який уможливив появу студій про геноциди. Витоки самих студій пов'язані з Holocaust studies. Тривалий час явище Голокосту подавалось як унікальне в історії і таке, що не піддається розумінню. Зокрема, німецький історик Йорн Рюзен пише про унікальність Голокосту, що характеризується радикальним запереченням та деструкцією фундаментальних цінностей модерної цивілізації⁷. Для Західної Європи пам'ять про Голокост поступово стала центральною віссю транснаціональної культури пам'яті⁸. Пізніше до цієї культури приєднувались країни Центрально-Східної Європи (хоча тут слід наголосити на певних колізіях інтеграції останніх). Саме з дослідженнями

⁵ Касьянов Г. *Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії* (1980-ті – початок 2000-х). – Київ, 2010. – С. 111.

⁶ У січні 2016 р. Український центр досліджень Голодомору при Канадському інституті українських студій Альбертського університету у партнерстві з Інститутом історії України анонсував створення періодичного видання «Студії Голодомору».

⁷ Рюзен Йорн. *Нові шляхи історичного мислення*. – Львів, 2010. – С. 219.

⁸ Феретти Марія. Является ли Холокост ядром транснациональной культуры в Западной Европе? Доклад конференции «Память о Холокосте в современной Европе», 25–26 сентября 2013 г., Москва: <http://urokiistorii.ru/51914>.

Голокосту долучаються до світових дискусій дослідники з Румунії, Угорщини, Польщі, Латвії⁹.

Сьогодні тема Голокосту зберігає особливе місце в студіях про геноциди, поступившись місцем за кількістю публікацій іншим темам у виданнях «Journal of Genocide Research», «Genocide Studies and Prevention», має абсолютну перевагу у спеціалізованих часописах «Holocaust and Genocide Studies», «Yad Vashem Studies», «La Revue d'Histoire de la Shoah», «Zagłada Żydów. Studia I Materialy» тощо.

В Україні ж тема Голокосту лише формально наявна в освіті та час від часу з'являється у публічних дискусіях. Ситуація нагадує період до 1980-х рр. у Західній Європі, коли пам'ять про Голокост можна було схарактеризувати як «фрагментарне згадування». І це робить українські реалії ближчими до російського або білоруського варіанта, де тему Голокосту лише побіжно згадують у контексті Другої світової війни (яку переважно називають Великою вітчизняною). Польський дослідник Томаш Стриєк говорить про успадкування радянської традиції, в якій Голокост не належав до проблематики «вітчизняної історії», залишаючись історією «для самих євреїв»¹⁰.

Водночас, хоч цей факт і не можна порівняти з кількістю дослідників та публікацій на тему Голодомору, українські фахівці з проблематики Голокосту мають відразу два спеціалізовані видання. Як нерідко у нас буває, обидва є надбанням громадських організацій. Український центр вивчення історії Голокосту видає часопис «Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі», Український інститут вивчення Голокосту «Ткума» – «Проблеми історії Голокосту». Як зауважує Томаш Стриєк, перше з цих видань віддзеркалює більшу спрямованість на академічні дослідження та здійснення міжнародного наукового співробітництва¹¹. Більшість імен авторів часо-

⁹ *Popa Ion*. Sanctuary from the Holocaust? Roman Catholic Conversion of Jews in Bucharest, Romania, 1942 // *Holocaust and Genocide Studies*. – 2015. – Vol. 29 (1). – P. 39–56; *Grabowski Jan*. Rural Society and the Jews in Hiding: Elders, Nights Watches, Firefighters, Hostages and Manhunts // *Yad Vashem Studies*. – 2012. – Vol. 40 (1).

¹⁰ *Стриєк Т.* Невловні категорії: нариси про гуманітаристику, історію і політику в сучасних Україні, Польщі та Росії. – Київ, 2015. – С. 242.

¹¹ Там само. – С. 247.

пису «Голокост і сучасність» відомі у студіях про геноциди¹². Українські автори представлені набагато менше, а їхні розвідки здебільшого обмежені локальною історією¹³. Автори «Проблем історії Голокосту» – переважно українські дослідники. Однак загальною проблемою більшості вітчизняних фахівців, чії дослідження представлені у згаданих виданнях, є доволі обмежене сприйняття тих публікацій і дискусій, що визначають нові тенденції у світових студіях. Також можна говорити про мінімальність впливу українських видань на студії поза межами нашої держави.

Провідні у студіях іноземні видання, які і стали предметом нашого аналізу, останніми роками присвятили трагедії українського єврейства лише кілька публікацій, авторами яких, до речі, є не українські дослідники¹⁴. Єдиний приклад за останні п'ять років – харківський історик Юрій Радченко, дві статті якого є радше винятком, що підтверджує правило¹⁵. Вочевидь, без долучення українських фахівців геноцид українських євреїв фактично залишатиметься білою плямою для світової спільноти. Показово, що Голокост на території Польщі – одна з основних тем для публікацій¹⁶. Також суттєво висвітлено події в країнах Західної Європи. Така ситуація зберігає хибні уявлення у західного читача про те, що основні події Шоа відбувалися в Німеччині або обмежувались концтаборами на території Польщі.

¹² Беркхофф Карел. «Поголовное уничтожение еврейского населения»: Холокост в советских СМИ (1941–1945) // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2010. – № 1 (7). – С. 62–122; Неандер Йоакім. Образ Аушвіца в політиці історії // *Там само*. – 2011. – № 1 (9). – С. 54–84.

¹³ Винокурова Фаїна. Доля буковинських євреїв у гетто й таборах Трансїстрії в період 1941–1944 рр. // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2010. – № 2 (8). – С. 9–17.

¹⁴ Altman Vadim. On the Other Side of the River: Dr. Adolf Herschmann and the Zhmerinka Ghetto, 1941–1944 // *Holocaust and Genocide Studies*. – 2012. – Vol. 26 (1). – P. 2–28; Geissbühler Simon. “He spoke Yiddish like a Jew”: Neighbors’ Contribution to the Mass Killing of Jews in Northern Bukovina and Bessarabia, July 1941 // *Ibid.* – 2015. – Vol. 29 (1). – P. 39–56.

¹⁵ Radchenko Yuri. Accomplices to Extermination: Municipal Government and the Holocaust in Kharkiv, 1941–1942 // *Ibid.* – 2013. – Vol. 27 (3). – P. 443–463; Radchenko Yuri. “We Emptied our Magazines into Them”: The Ukrainian Auxiliary Police and the Holocaust in Generalbezirk Charkow, 1941–1943 // *Yad Vashem Studies*. – 2013. – Vol. 41 (1).

¹⁶ Тематичний випуск: Aktion Reinhardt – La destruction des Juifs de Pologne 1942–1943, № 197, La Revue d’histoire de la Shoah.

Підходи соціальний та антропологічний

Перші десятиліття свого існування студії про геноциди обмежувались юридичними та політичними моментами, що значною мірою стримувало їх розвиток. Ті зміни, що відбулись у них надалі, багато в чому залишаються актуальними для вітчизняних науковців і сьогодні. Наприкінці 1970-х рр. перше покоління дослідників геноцидів заклало підходи, які довгий час зумовлювали можливі ракурси вивчення. Так звана модель Голокосту, у якій тоталітарна держава виконує роль насильника та за допомогою расистської ідеології стверджує свої дії, сприяла радше появі досліджень «вироків», а не фахових розвідок. Використання соціальної історії та застосування антропологічного підходу допомогли змінити ситуацію. За їх допомогою науковці наголосили на важливості розуміння самого суспільства, вивченні механізмів і мотивацій, зв'язків та ієрархій, які б пояснювали ті чи ті події. Тоді трагедії / геноциди постають як соціальний процес і вкладаються у ширший контекст.

Реалізацію таких підходів цікаво спостерігати на прикладі досліджень тих питань, які є надзвичайно гострими для української історіографії, – колабораціонізму / опору / поведінки «пересічного» населення під час екстремальних ситуацій, як-от війни. Наведені нижче дослідження демонструють варіативність у їх трактуванні.

Тема колабораціонізму видається доволі проблемною для багатьох вітчизняних науковців, через певну політичну або ідеологічну заангажованість. Однак публікації наших західних сусідів свідчать, що такий шлях є необхідним для долучення до загальної дискусії. Не боячись «принизити націю», польський дослідник пише про «полювання» на євреїв, які влаштовували польські ж селяни під час війни¹⁷. В нашому ж випадку не досить буде намагання зняти відповідальність з радикальних націоналістичних угруповань і тези про те, що українські злочини завжди були лише відповідями¹⁸.

¹⁷ Grabowski Jan. Rurual Society and the Jews in Hiding: Elders, Nights Watches, Firefighters, Hostages and Manhunts // *Yad Vashem Studies*. – 2012. – Vol. 40 (1).

¹⁸ Приклад апологетики радикального руху: В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи. – Львів, 2006.

Втім, дослідження, які ми розглянули, не ставлять за мету і «винесення вироків», чого припускалися деякі дослідники українських студій¹⁹. Як приклад дослідницької врівноваженості в складній проблематиці можна навести компаративне дослідження масових вбивств вірмен, подій Голокосту на території Прибалтики та геноциду у Руанді. В цій статті автори прослідковують сплетіння політичних подій із реакцією місцевого населення. Проблема відповідальності «простого» виконавця знову відсилає дослідника до відомої роботи Крістофера Браунінга «Звичайні люди». А «співробітництво» у злочинах розглядають «знизу вгору», порушуючи проблему структурної нерівності самого суспільства²⁰.

У несподіваному ракурсі подають протилежне колабораціонізму явище – опір. Зокрема, у статті Вольфа Грюнера наголос зроблено на дослідженні пасивного спротиву²¹. Вочевидь, у традиційній для української історіографії «героїзації» історичних подій опір нерідко воліють сприймати лише як збройний. Однак, на думку дослідників, це дегуманізує безвинних жертв збройного насильства.

Не менш гостре питання поставлено у дослідженні Сімона Гайсбюллера. Автор пише про відповідальність за злочини тих, кого зазвичай називають «спостерігачами» («bystanders»)²². Його дослідження фактично відсилає нас до книжки Тімоті Снайдера «Black Earth. The Holocaust as History and Warning». Автор наголошує, що саме під час зміни влади, в цьому випадку радянської на німецьку, місцеве населення, користуючись «вікнами можливостей» («windows opportunity»), вдається до злочинів проти групи населення, зокрема євреїв, чий статус було поставлено під сумнів. Напевно, десь на перетині цих тем можливо було би продовжити українські дослідження трагічних подій на Волині у 1943 р.

¹⁹ Царинник Марко. Золочів мовчить // *Критика*. – 2005. – Число 10 (96).

²⁰ Weiss-Wendt Anton, Ümit Üngör Uğur. Collaboration in Genocide: The Ottoman Empire 1915–1916, the German-Occupied Baltic 1941–1944, and Rwanda 1994 // *Holocaust and Genocide Studies*. – 2011. – Vol. 25 (3). – P. 404–437.

²¹ Gruner Wolf. “The Germans Should Expel the Foreigner Hitler...” Open Protest and Other Forms of Jewish Defiance in Nazi Germany // *Yad Vashem Studies*. – 2011. – Vol. 39 (2).

²² Geissbühler Simon. “He spoke Yiddish like a Jew”: Neighbors’ Contribution to the Mass Killing of Jews in Northern Bukovina and Bessarabia, July 1941 // *Holocaust and Genocide Studies*. – 2014. – Vol. 28 (3). – P. 430–449.

Розширення проблематики, нові виклики

У студіях про геноциди міститься потужний міждисциплінарний компонент, який сприяє їхньому плідному розвитку²³. Яскравий приклад – дослідження травм / посттравм і пам'яті²⁴. Велику увагу приділяють темі меморіалізації. Предметом уваги авторів стають ситуації в Іспанії, Тасманії, Румунії, Сальвадорі тощо. Можна припустити, що у світлі останніх змін в Україні (нового витка уваги до Голодомору; ідеологічної боротьби зі спадком СРСР, відомої як «декомунізація»; діями місцевих громад з увічнення місць трагедії Голокосту тощо), українським дослідникам є чим поділитись із колегами щодо цієї проблематики.

Останнім часом цікаві дискусії розгортаються навколо можливого прогнозування / упередження геноцидів. На жаль, подібне обговорення щодо анексованого Криму і долі кримських татар пройшло без участі представників України²⁵.

Несподівані підходи – ще одна можливість по-новому поглянути на, здавалось би, ґрунтовно досліджені теми. Зокрема, Енс-Уве Гюттель порівнює події на американському фронті та нацистські дії у Східній Європі, наголошуючи на наявній спадкоємності між колоніалізмом поселенців на «дикому Заході», який призвів до масових вбивств корінного населення, та геноцидом народів Східної Європи з боку нацистів²⁶. Ситуації, коли спроби реалізації колоніальних проєктів призводять до етнічних чисток, присвячено дослідження Геральдієни фон Кюнцль²⁷. Останнє видається важливою

²³ Friedrich Stefan. Soziologie des Genozids. Überlegungen zu den Konturen einer "Tätergesellschaft" // *Zeitschrift für Genozidforschung*. – 2011. – Heft 12 (1). – S. 8–35; Wevelsiep Christian. Globale Fürsorge? Anthropologische, historische und ethische Dimensionen der "Responsibility to Protect" // *Zeitschrift für Genozidforschung*. – 2011. – Heft 12 (1). – S. 97–114.

²⁴ Garsha Jeremiah J., Ilyniak Natalia. "Reclamation Road": A Microhistory of Massacre Memory in Clear Lake, California // *Genocide Studies and Prevention: an International Journal*. – 2015. – Vol. 9, Issue 2.

²⁵ Наприклад: Uehling Greta. Genocide's Aftermath: Neostalinism in Contemporary Crimea // *Ibid.* – 2015. – Vol. 9, Issue 1.

²⁶ Guettel Jens-Uwe. The US frontier as rationale for the Nazi east? Settler colonialism and genocide in Nazi-occupied Eastern Europe and the American West // *Journal of Genocide Research*. – 2013. – Vol. 15, Issue 4. – P. 401–419.

²⁷ Geraldien von Frijtag Drabble Kunzel. The Dutch in the Occupied East and the Holocaust // *Yad Vashem Studies*. – 2011. – Vol. 39 (2).

для українських дослідників тезою, у світлі пропонованих постколоніальних інтерпретацій радянського минулого.

Підсумки

Цей есей почався із одного запитання: чи існують студії про геноциди в Україні? Відповідь на нього безумовно є ствердною, адже неможливо заперечити існування інституцій, дослідників, видань. І, напевно, щодо звинувачення українських фахівців із цієї галузі у самоізоляції теж знайдеться чимало контраргументів. Значно важче говорити про те, що мають спільного українські студії із західними «Genocide studies». Особливо, якщо проводити цю розмову у площині підходів, методів або макрорівнів дослідницьких проблем.

Українські дослідники Голокосту здебільшого зосереджені на традиційних сюжетах: досліджують нацистську політику та пропаганду, окремі локальні випадки вбивств єврейського населення. Дослідження Голодомору взагалі замкнені у собі, залишаючись поза світовими дискусіями, не використовуючи надзвичайно актуальну для студій компаративістику, оминаючи критику власного інтелектуального доробку. А такі перспективні для студій сюжети, як трагедія кримських татар або ромів, досліджують в Україні тільки завдяки окремим ученим.

Головним викликом, звісно ж, є навіть не розширення проблематики, а кардинальна зміна підходів у вітчизняних студіях, врешті, поява концептуальних праць, які могли би визначити орієнтири для нових досліджень геноцидів в Україні. Дивно, що таким зрушенням не сприяють видання перекладів досліджень західних авторів. Яскравим прикладом є дуже популярні книги та статті Тімоті Снайдера, які активно перекладають. Однак українські науковці в кращому випадку лише констатують наявність перекладів досліджень Т. Снайдера, В. Лауер, К. Беркгоффа, К. Браунінга та багатьох інших. Щодо спроб використання підходів, на яких побудовані ці тексти, то в Україні це трапляється надзвичайно рідко, що можливо і пояснює бідність українських тем і відсутність українських авторів у західних академічних виданнях про геноциди.

«ЦИГАНСЬКЕ ПИТАННЯ» В ІДЕОЛОГІЇ
ТА ПРАКТИЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО
РУХУ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Останніми роками в історіографії Голокосту та у пов'язаному з цією проблематикою публічному просторі дедалі більше порушують та обговорюють питання реакції місцевого населення окупованих теренів України щодо переслідувань євреїв. Особливо це стосується сприйняття «єврейського питання» діями різних напрямів ОУН та згодом вояками УПА, їхніх думок та рішень про роль і місце єврейського населення та відповідних практичних кроків з реалізації цих уявлень. Такі дискусії, на відміну від аналогічних, що відбуваються в інших східноєвропейських країнах, поки що не можна назвати дуже інтенсивними, однак наявна на сьогодні тенденція демонструє їхню поступову активізацію. Разом з тим, якщо пригадати долю іншої групи жертв націонал-соціалістичного режиму, становище якої під час панування нацизму та зокрема окупації України було значною мірою подібним до становища євреїв, то стає очевидним, що стосовно ромської меншини такі питання є актуальними та вкрай малодослідженими. Це питання, на перший погляд, видається другорядним порівняно з вивченням намірів і дій головного виконавця екстермінаційних заходів, тобто нацистських каральних структур. Очевидно, що в контексті окупаційної політики і встановлення політичного управління на захоплених територіях саме німецькі й румунські каральні органи відповідальні за масове знищення мирних жителів та «особливе ставлення» до категорій населення, що їх вважали «расово» ворожими або потенційно небезпечними для «нового порядку». Водночас безперечним є факт, що хоч би які заходи стосовно ромів планувала і здійснювала окупаційна влада, вони далеко не завжди реалізовувалися у вакуумі, за участю в цьому процесі лише двох сторін: «виконавець» – «жертва». Позаяк не завжди і не скрізь окупаційна влада контролювала становище, залишалось багато ситуацій, коли певні дії стосовно переслідуваних груп населення вчиняли не лише окупанти, а й різні

колективні або індивідуальні актори, не пов'язані з формально владними структурами. Що ж до позиції з «ромського питання» колективних соціальних акторів, які діяли на українських землях у період окупації, то передусім необхідно звернути увагу на дії двох найвпливовіших сил – Організації українських націоналістів (ОУН) і згодом Української повстанської армії (УПА), з одного боку, і радянського партизанського руху, – з іншого. Отже, проаналізуємо, чи посідало «циганське питання» якесь помітне місце в їхніх ідеологічних настановах та воєнно-політичній практиці, і, якщо так, то чи сприяли вони виживанню ромів, яких нацистський окупаційний режим піддавав переслідуванням і знищенню.

Розглянемо спочатку ідеологічну та політико-пропагандистську площину сприйняття «циганського питання» ОУН і УПА. Щодо першої, то можна помітити, що у візіях майбутнього устрою Української держави серед ідеологів та практиків українського націоналізму «циганське питання» не посідало помітного місця, аж доки воно не починало межувати з уявленнями про порядок і соціальну впорядкованість суспільства. Іншими словами, етнічний вимір цього питання сам по собі не відігравав жодної ролі й не привертав уваги авторів українського проекту, якщо йшлося про ромів осілих, інтегрованих до соціальної структури суспільства. Інакше сприйняття викликали роми кочові – ті, що не відповідали критеріям корисних членів суспільства, начебто загрожуючи його порядку та стабільному устрою. Такі групи асоціювалися із тими, хто має злочинний характер та потребує контролю з боку державного апарату й усунення. Прикладом такого ставлення є проект «Пропозиції ОУН (А. Мельника) до структури і компетенції міністерств майбутньої Української держави», що був підготовлений не пізніше 22 червня 1941 р. До компетенції майбутнього Міністерства внутрішніх справ автор пропонував віднести «справу потульних циганів та людей без певних занять», яка межувала із «співпрацею в справі домів примусової праці та кольоній для малолітніх злочинців»¹. Такий підхід свідчив про готовність зрівнювати в юридичній площині кочових ромів із кримінальними прошарками суспільства та застосовувати етнічний принцип ідентифікації замість

¹ ОУН в 1941 році. Документи: В 2 ч. Ч. 1 / Упорядники О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук; Відп. ред. С. Кульчицький. – Київ, 2006. – Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 233.

соціального під час розв'язання проблем, пов'язаних зі злочинністю. Зрозуміло, що всі численні табори кочових ромів у такому разі потрапляли до категорії колективного злочинця. Такий самий підхід до розв'язання проблем запобігання злочинності демонструє «Загальна інструкція Служби безпеки ОУН (С. Бандери)», що з'явилася орієнтовно у 1941 р.: для успішного проведення облав службовцям міліції рекомендували ретельно вивчити територію, на якій відбувалася облава, та, зокрема, «знати... ті місця, де відбувається нелегальна продаж горілки, ті доми, де ночують цигани, волоцюги і т. д., будинки політично підозрілих осіб... і т. д.»².

Хоча і не настільки помітне, як «єврейське», «циганське питання» також посідало певне місце в націоналістичній пропаганді часів війни. У пропагандистській літературі, адресованій воякам УПА або мирному населенню, роми подекуди фігурували як одна з тих груп, що їх вважали шкідливими, зайвими або такими, яких слід було позбутися. Одна з листівок ОУН, звернених до червоноармійців, закликала останніх не воювати за «жидів, циган і іншу наволоч»³. У серпні 1943 р. у зверненні Головного командування УПА до українців Холмщини та Підляшшя наголошувалося, що «для нищення українського народу відвічний ворог України Москва шле ватаги циганів, москалів, жидів і іншої наволочі – т. з. “червоних партизан”»⁴. У «Матеріалах політичного вишколу» В. Юрїва⁵ наведено звернення штабу групи «Турів» УПА до українців Полісся від початку 1944 р., яке так зображує історичні й тогочасні небезпеки очима тих, хто прагнув розбудови української державності на засадах моноетнічного націоналізму: «І сунуть попихачі цілими ордами на Україну – жиди, татари, цигани і всяке інше дрантя. І знову обіцюють вони грушки на вербі, “все буде, все дамо, ви но здайтеся під нашу тільки опіку”»⁶.

² ОУН в 1941 році. Документи: В 2 ч. Ч. 1. – С. 593.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 57, оп. 4, спр. 370, арк. 3 зв.

⁴ *Сергійчук В.* ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – Київ, 1996. – С. 366 (з посиланням на Центральний державний архів органів вищої влади України (далі – ЦДАВОУ), ф. 3833, оп. 1, спр. 86, арк. 25–26).

⁵ Віктор Юрїв – псевдо члена Проводу ОУН, заступника Голови генерального секретаріату УГВР і підполковника-політвиховника УПА Осипа Дяківа-«Горнового».

⁶ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 17. – Київ; Торонто, 2011. – С. 183.

Якою мірою таке ставлення до ромів не лише поширювалося на рівні розпоряджень і пропагандистських документів, а й визначало повсякденні дії стосовно них? Дослідник Н. Бессонов наводить відповідні приклади з численних інтерв'ю з ромами, які пережили переслідування. Він порівнює віддзеркалення в історичній пам'яті ромів образів українських націоналістів і радянських партизанів: «Якщо радянські партизани сприймалися як брати і навіть серед окупантів роми згадують “добрих німців”, то для бандерівців не залишилося жодного доброго слова... Бандерівці для ромів – це бандити, які знищували мирне населення, тобто поляків, євреїв, росіян і, звичайно ж, кочові табори. Про випадки, коли справа обмежилася насильством, образами і побоями, колишні кочівники згадують як про велике везіння»⁷. Н. Бессонов наводить спогади польських ромів, зафіксовані у 1949 р. циганознавцем Єжі Фицовським, про жорстокі переслідування українськими націоналістами ромів на Волині⁸.

Згідно зі свідченнями ромів, які зібрави Є. Фицовський, Н. Бессонов, а також українських ромів, записаними Інститутом візуальної історії Фонду Шоа (USC Shoah Foundation Institute), та інших джерел, пік гонінь на ромів з боку українських націоналістів припадає на 1943 р., передусім у Волинській області, де УПА почала партизанські дії проти німецьких і радянських сил і, водночас, етнічну чистку місцевого польського населення. Розповідаючи про антипольські та антиєврейські заходи УПА, колишній вояк УПА згадував про те, що восени 1943 р. націоналісти під проводом А. Шкитак вчинили напад на ромський хутір, що був розташований поблизу сіл Плоске та Галовка на Старосамбірщині. «Оунівці на куски порубали всіх циган, яких їм вдалося захопити», – свідчив він⁹.

Чому в такій ситуації роми стали об'єктом переслідування з боку українських націоналістів? Відповідь на це запитання лежить у площині сприйняття ромів вояками українського повстанського руху. Поряд зі згаданим вище ідеологічно-пропагандистським

⁷ Бессонов Н. Цыгане СССР в оккупации. Стратегии выживания // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2009. – № 2. – С. 17–52. – С. 49.

⁸ Там само. – С. 49–50 (Н. Бессонов посилається на: *Ficowski J. Cyganie Polscy. – Warszawa, 1953. – S. 219–223*).

⁹ Yad Vashem Archives, O. 32, file 112, page 13 (Заява Я. І. Шпиталя від 31 січня 1964 р.).

поглядом на ромів як іноетнічну складову, яка заважала створенню однорідного українського простору та розбудові державності на цій основі, ще одною причиною було, найпевніше, те, що в той час, у 1943 р., багато ромів шукали та вже знайшли порятуюнок у радянських партизанських загонах. У внутрішній документації українських повстанських формувань є багато підтверджень, що серед вояків на протилежному боці фігурували чимало ромів. Наприклад, у нарисі Володимира Макара «Північно-західні українські землі. Збройна самооборона українського народу» (компіляції звідомлень політичної референтури Служби безпеки (далі – СБ) ОУН і інформативно-розвідчої служби УПА на Волині й Поліссі), датованому кінцем травня або початком червня 1943 р., зазначено, що «...більшовицька партизанка вже в 1942 році опанувало всеціло Полісся і північну лісову смугу Волині. ...Їхні ряди поповнюються постійно червоними парашутистами – москвинами, білорусами, втікачами поляками, жидами й циганами, а до часу відступу УПА ще й українцями з попалених сіл та мобілізованими насильно селянами»¹⁰.

Подальші згадки про перебування ромів у лавах противника можна знайти в численних звітах, поданих різними загонами УПА, підрозділами СБ ОУН, політичними відділами ОУН. Розглянемо кілька фрагментів із цих документів.

Дата	Назва документа	Зміст	Джерело
Початок серпня 1943 р.	Звіт суспільно-політичного референта округи про ситуацію в терені «Болото» (Пінська округа)	[...] Національний склад червоних партизанів дуже різний. Там є кацапи, цигані, поляки, білорусіни, узбеки, є й українці, переважно зі східних областей та бувші комуністичні активісти. Найбільші їхні подвиги – це зриви залізниць, ліквідація українського самостійницького елемента, грабіж населення, насильство...	Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. – Київ; Торонто, 2007. – С. 256 (ЦДАВОУ, ф. 3833, оп. 1, спр. 128, арк. 3–4)

¹⁰ Літопис УПА. – Т. 5. Волинь і Полісся. Німецька окупація. – Кн. 3-тя. Спомини учасників / Ред. С. Штендера. – Торонто, 1984. – С. 16.

Дата	Назва документа	Зміст	Джерело
Початок вересня 1943 р.	Огляд суспільно-політичних подій, складений провідником Луцької округи. Суспільно-політичний огляд Луцької округи	12.8 у Рокищенському районі, в околицях сіл Богущівка, Приліссі (Прилісне), Колонія Емілін появилися большевицькі парашутисти. Тієї самої ночі зірвали залізницю... Червоні партизани насильно переводять мобілізацію в північних теренах. В їхній склад входять жиди, білоруси, ляхи, цигани, москалі і т. п. збиранина.	Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. – Київ; Торонто, 2007. – С. 98 (ЦДАВОУ, ф. 3833, оп. 1, спр. 125, арк. 6–10)
15 жовтня 1943 р.	Звіт з діяльності Служби безпеки за час від 15/9 до 15/10 1943 р.	Розділ 3. Сила ворогів та їх тактика в поборюванні нашого руху. [...] В червоній партизанці знайшли притулок всі політично переслідувані німцями чи українцями як поляки, жиди, козаки, цигани і т. д.	Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – Київ; Торонто, 1999. – С. 309 (ЦДАВОУ, ф. 3838, оп. 1, спр. 55, арк. 1–5)
3 грудня 1943 р.	Звіт політичного референта надрайону про організаційну діяльність [Рівненський] надрайон 3/3	Червоні. Партизанка діє в Олександрійському районі: с. Метків, Рубне і С[уськ]. У склад входять: комуністи, українці (місцеве населення), ляхи, жиди та цигані. Завдання – як найбільше знищити наших людей. До поляків ставляться прихильно. Ведуть пропаганду про скорий прихід більшовиків.	Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. – Київ; Торонто, 2007. – С. 693 (ЦДАВОУ, ф. 3838, оп. 1, спр. 51, арк. 43–44)
Грудень 1943 р.	Хроніка про діяльність ОУНівських боївок на Столінщині ВО «Заграва», Столінщина	№ 50. В с. Березичі зібрались цигані, жиди і всякі інші недобитки, де організуються і виїжджають на села грабити.	Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14. – Київ; Торонто, 2010. – С. 456 (ЦДАВОУ, ф. 3838, оп. 1, спр. 51, арк. 43–44)

На основі цих звітів можна припустити, що загалом негативний усталений погляд українських повстанців на ромів як на небажа-

ний елемент під час активних воєнних дій ускладнювався ще й фактом присутності ромів у лавах їхніх супротивників. У цьому, зокрема, полягало трагічне замкнуте коло становища та стратегій порятунку ромів у ті часи: шукати захисту в лавах націоналістичної партизанки вони не могли через прагнення останньої до гомогенізації етнічного простору, а тому йшли до радянських партизанів – і, перебуваючи у загонах останніх, дедалі більше асоціювалися в очах українських націоналістів із ворогами їхньої справи. Відомі лише поодинокі винятки. Наприклад, на території запілля УПА на Волині про ромів було згадано у звіті політичного референта Цуманського району від 24 жовтня 1943 р., де серед національних меншин, ймовірно, їх було найбільше – близько 50 осіб. Автор звіту змалював ситуацію нейтральних стосунків повстанського руху та ромів: «Цигане заявляють, що нам і владі – не розходить (з цигана комісара не буде), нам “аби жити”»¹¹.

На додаток зазначимо, що, розглядаючи це питання, варто враховувати не лише ідеологічно-політичні настанови та міркування воєнного часу, а й традиційно сформовані упродовж останніх століть та успадковані в руслі традиційної культури стереотипні уявлення про ромів, які побутували всередині націоналістичного середовища. Відомо, що будь-які стереотипи, що існують у представників однієї групи щодо представників іншої, під час стабільного та мирного співіснування не впливають принципово на взаємні відносини, залишаючись лише латентними уявленнями. Однак за умов екстремі ті забобони, які зазвичай сплять, можуть активізуватися та вплинути негативно на динаміку взаємовідносин між групами та індивідами, що їх представляють, додатково сприяючи ескалації насильства.

В українському фольклорі та літературі XIX – першої третини XX ст. є багато прикладів різного зображення циган. Окремих досліджень про колективні уявлення про ромів в українському культурному просторі немає, але охарактеризуємо деякі доступні нам

¹¹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. – Київ; Торонто, 2007. – С. 188. Див. також: *Стародубець Г. М.* Міжнаціональні відносини в рамках повстанського запілля в 1943 році // *Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції для викладачів та студентів (Житомир, 23–24 жовтня 2009 р.): Збірник наукових праць.* – Дніпропетровськ, 2010. – С. 284 (з посиланням на: Державний архів Рівненської області, ф. Р-30, оп. 2, спр. 39, арк. 136–144).

фрагменти, що належать саме представникам українського націоналістичного руху. Таких свідчень небагато, але все ж таки інколи трапляються у спогадах колишніх вояків ОУН та УПА. Вкрай колоритне та інформативне свідчення залишив колишній вояк УПА Іван Лико, який у спогадах «На грані мрії і дійсності» описував, зокрема, як він раптом усвідомив, що родина, яка приймала його за вечерю у своїй хаті у галицькому селі, – циганська:

«Двері відкрила мати дівчини, типова циганка, а її брат, що на той час був у кімнаті, своїм зовнішнім виглядом переконав мене, що я попав у циганську родину. Упередження до циганської раси з дитинства, коли ти не раз чув від старших людей, що цигани – то злодії, які харчуються м'ясом здохлих звірят, що їх викопують із землі, деколи у півгнилому стані, вразили мене несподіваним дивуванням. ...Мати подала перекуску – ковбасу, шинку і паску та чверть літра самогону. Чарку я перехилив без надуми, але коли почав закусувати шинкою, здавалось мені, що шинка “росте мені в роті”. Вибачаючись перед господинею і перед дівчиною за їду тим, що щойно встав з-за столу, у голові пробував знайти якусь ідею на “вихід із ситуації”. ...На моє щастя, я побачив Бурого, що підходив на горбок до циганської хати, а коли той ввійшов до хати і закомунікував, що боївка відходить з села, мені неначе важкий камінь упав з плечей. Подякувавши господині за гостинність, на прощання поцілував молоду циганочку, якій пообіцяв, що постараюся її відвідати і побути з нею довше наступним разом»¹².

Цей уривок, зокрема, демонструє, що уявлення автора поділяло суспільство, до якого він належав. Окремий невеличкий підрозділ присвятив циганам у своїх спогадах «На грані двох світів» колишній учасник визвольного руху Микола Терепенко. Він також описує, як із товаришами завітав до хати циганської родини у Словаччині, і їх запросили до вечері:

«Я дивлюся, вона (ромська господиня. – М. Т.) відливає воду з бараболі, що вже зварилась, і сипле з великого горщика на велику миску (яка має з 10 літрів). ...Всі взялися за спільний омолот.

¹² Літопис УПА. – Т. 37: Іван Лико. На грані мрії і дійсності (спогади підпільника). – Торонто, 2002. – С. 178.

Я також роблю так, як і вони, мене доля всього навчила, тільки мій товариш за ложку не береться і не їсть. Стара циганка дивиться на нього, каже “Їжте, пане. Я знаю, чого ви не їсте, – говорить вона, – бо всі цілий час на нас говорять, що ми їмо падлину, а це неправда. Ось дивіться, яке це гарне м'ясо. Ми його купили в сусіда.., воно цілком добре”. Але мій товариш не їв. Сказав, що він не голодний, а я їв, хоча про себе думав, що, може, ця корова здохла. Чорт бери. Як вони не поздыхають, то чого мав би я здохнути. По росолі і бараболі циганка дала м'ясо, по великій порції. Я це все з'їв. Коли вони скінчили вечерю, всі поставили, і ми також. Я господині подякував і похвалив її, що добре варить, але вона не була задоволена, бо мій товариш не їв. ...Ми обидва поздоровили її і пішли, хоча я думав, що зачнеться “революція” в моїм животі, але нічого такого не сталося. По цій вечері і смішно мені трохи було. Думав я над тим, що такі бідні люди, як цигани, але людські і гостинні»¹³.

Звісно, не можна проводити пряму лінію між описаними вище забобонами, що побутували у колективній свідомості, та випадками переслідувань ромів українськими націоналістами. Реальність була набагато складнішою. У цих фрагментах не йдеться про вороже ставлення вояків УПА до тих, у чиїх оселях вони гостювали. Однак треба звернути увагу, що у цих випадках ідеться про ромів осілих, які були невід'ємною частиною тогочасного сільського простору. Що ж до кочових, то в очах лісових вояків вони являли собою іншу картину. Отже, тогочасна тенденція до негативного сприйняття ромів не могла не вплинути на практичні кроки щодо них у реальній ситуації, коли воїни УПА зустрічалися з таборами ромів-кочівників на лісових стежках. Уже згадано про те, що українські націоналісти знали про широку участь ромів у радянській партизанці. До цього слід додати ще одне важливе уявлення, яким керувалося будь-яке воєнізоване формування щодо кочових ромів під час війни, а саме – переконаність у нібито шпигунських здібностях або завданнях табору. Звісно, всі ці обставини наштовхували у багатьох випадках націоналістичних партизанів на фізичну розправу з ромами.

¹³ Літопис УПА. – Т. 37: Микола Терепенко. На грані двох світів (спогади). – С. 509.

Певна річ, дізнатися із джерел ОУН та УПА про такі випадки неможливо. Як виняток, можна навести такий приклад. Той самий Іван Лико у своїх мемуарах згадує, що 1946 р. районний провідник на псевдо «Чорнота» переконував його у необхідності ліквідувати циганську родину з шести осіб у одному з сіл Галичини через те, що один з членів родини нібито був «донощиком». І. Лико відмовився, а наступного дня дізнався, що всю родину за наказом «Чорноти» таки було вбито¹⁴. Про те, що роми поряд з іншими «іншородцями» підлягали знищенню СБ ОУН, свідчив на допиті у 1944 р. І. Яворський, який був комендантом СБ Млинівського району Рівненщини¹⁵. Ще один епізод, який ілюструє логіку вбивств ромів службовцями СБ ОУН. Колишній комендант підрайону № 67 (на Волині) Л. Є. Кульчинський на псевдо «Явір» свідчив у 1944 р. радянським органам, що на його території (село Новомалин біля Острога) у серпні 1943 р. з'явилася група циган. Він надав їм хату, ділянку землі та насіння для хазяйнування, але у жовтні приїхала з центру району група вояків з СБ ОУН і вбила тих ромів. Явір написав про це комендантові району й отримав відповідь, що цигані були вбиті «як ненадійні елементи»¹⁶.

Підсумовуючи, зазначимо: спроби вивчити долю ромів на територіях окупованої України, як і деінде, не можуть обмежуватися дослідженням лише намірів і вчинків німецької або румунської окупаційної влади. Позаяк ці події не відбувалися у вакуумі, неромське місцеве населення відіграло значну – а подекуди і вирішальну – роль у цих подіях. Однак, розглядаючи цей важливий при вивченні будь-якого геноцидного явища аспект, треба брати до уваги як розмаїття груп і прошарків суспільства, що їх ми узагальнюємо під

¹⁴ Там само. – Т. 37: Іван Лико. На грані мрії і дійсності (спогади підпільника). – С. 214–215. Показово, що під час XXVII пленарного засідання Видавничого комітету «Літопису УПА» (червень 2003 р.) Іванові Ликю дорікали та те, що він у своїх спогадах подав сюжети про циган та інші події «без потреби», на що автор відповів, що «він писав тільки правду. У нас водиться, що у всіх спогадах описується про повстанців, як самих святих людей, а в дійсності воно не завжди так було». Це свідчить про намагання застосувати селективний принцип саморепрезентації принаймні з боку частини діаспори. Див.: Там само. – Т. 42. – Торонто, 2003. – С. 443.

¹⁵ Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: В 2 т. – Т. 2: 1944–1945 / Под ред. А. Н. Артизова. – Москва, 2012. – С. 174.

¹⁶ Архів УСБУ в Рівненській області, ф. 4, спр. № 897, арк. 22.

категорією «місцеве населення», так і багато чинників, якими кожен із них керувався, коли стикався із «циганським питанням» у будь-який конкретний час окупаційної реальності. Одну групу цих чинників можна віднести до ідеологічних, іншу – до соціальних, третю умовно назвемо «фольклорно-побутовою», адже вона коренилася у поширених народних уявленнях про ромів. Аналіз тієї невеликої частини ідеології та пропаганди українських націоналістів, що стосувалися ромів, свідчить, що «циганське питання» не посідало у них якогось помітного місця, – однак відіграло важливу роль тоді, коли починало суперечити їхнім уявленням про майбутній соціальний устрій і порядок, який, начебто, ставили під загрозу поряд з іншими злочинцями кочові роми. До цього слід додати уявлення про небезпеку, яку нібито становили кочові роми для націоналістичних партизанських загонів, а також спроби ромів знайти прихисток у лавах радянських партизанів. Ситуація ускладнювалася поширеними на рівні фольклорно-побутової культури уявленнями, які аж ніяк не сприяли прихильному ставленню до таборів. Усе це зумовлювало застосування насильства з боку націоналістичних загонів передусім до кочових груп ромів, але у деяких випадках – і до осілих ромів, мешканців сіл, із простої причини – вони були «циганами», а отже, очима комбатантів – теж потенційним джерелом небезпеки і носіями тих «небажаних» якостей, яких слід було позбутися.

МІСЦЕВІ КОЛАБОРАНТИ ТА ГОЛОКОСТ В УКРАЇНІ: ПЕРСПЕКТИВИ І ВИКЛИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Ведучи мову про історію Голокосту, варто перш за все виходити з принципу, що це історія не лише жертв, тобто євреїв, а й тих, кого в історіографії вже традиційно називають винуватцями, рятівниками та спостерігачами.

В окупованій Україні нацисти переслідували євреїв, навіть не намагаючись приховати цього від місцевого неєврейського населення. Уже в перші дні нацистської окупації у багатьох населених пунктах відбувалися публічні знущання над євреями. Зрештою і масові вбивства у більшості випадків чинилися в безпосередній близькості від місць їхнього постійного проживання. Навряд чи хтось із місцевого неєврейського населення міг не знати, яка участь спіткала його сусідів-євреїв. Це своєю чергою вимагало обирати певні поведінкові моделі: хтось, попри загрозу смерті, намагався допомогти їм, хтось, навпаки, пішов на колабораціонізм із нацистами, в тому числі взявши активну участь у переслідуваннях євреїв, а хтось просто спостерігав і водночас своєю пасивністю давав змогу винуватцям сприймати свої дії як прийнятні, нормальні.

Озвучити точні цифри про чисельність цих категорій важко. В базі даних Яд Вашем станом на 1 січня 2016 р. налічувалось 2544 Праведники народів світу з України – майже 10 % від усіх зафіксованих випадків порятунку¹. На жаль, даних, актуальних на 2017 р., Яд Вашем поки не оприлюднював, але відомо, що в червні 2016 р. звання Праведників народів світу отримали ще шість сімей з України². Натомість 30–40 тисяч місцевих мешканців, за приблизними підрахунками німецького дослідника Дітера Поля, взяли участь у здійсненні Голокосту³. Очевидно, жодна з цих цифр не є

¹ Праведники народів світу. Статистика: <http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/statistics.asp>.

² У Києві шість українських родин отримали відзнаки Ізраїлю «Праведники світу»: <http://www.radiosvoboda.org/a/news/27802421.html>.

³ Pohl D. Ukrainische Hilfskarte beim Mord an den Juden // Die Täter der Shoah: Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche? / Hrsg. G. Paul. – Göttingen, 2002. – S. 219.

остаточною, і вони змінюватимуться під час подальших досліджень. З упевненістю можна хіба стверджувати, що участь у здійсненні Голокосту та порятунок євреїв були крайніми поведінковими моделями. Найпоширенішим було все ж байдуже ставлення до долі євреїв. Зрештою, в екстремальних умовах нацистської окупації більшість переймалась виживанням передусім власним і своїх близьких.

Тема місцевого колабораціонізму надзвичайно дискусійна. Пов'язано це насамперед із тим, що в СРСР вона була практично табуованою для академічної науки, але паралельно з цим активно інструменталізувалась з політичною метою⁴. Навіть сам термін «колабораціонізм» усе ще залишається досить суперечливим. Окремі дослідники навіть свідомо його уникають⁵. Річ у тім, що традиційно його використовують для означення співпраці з нацистами у політичній сфері, характерної переважно для Західної Європи. Натомість у радянській історіографії цей термін, за невеликими винятками⁶, не вживали, він почав поширюватись лише після розпаду СРСР, ставши фактично більш академічним заміником терміна «зрада», але, поряд із цим, перебравши чітке негативне навантаження останнього. Тому прийнято розрізняти колабораціонізм політичний і функціональний (останній мав місце і в окупованій Україні). Серед функцій, що їх зобов'язані були виконувати місцеві колаборанти, була і співучасть у здійсненні нацистського насилля, в тому числі Голокосту. Виявлялась вона у різних формах – від поширення антисемітської пропаганди до безпосередньої участі у вбивствах. На цей момент мені не вдалося виявити жодного прикладу масового вбивства, до якого тією чи тією мірою не були б залучені місцеві колаборанти. Нерідко вони кількісно значно перевищували винуватців-

⁴ Див. приклади таких публікацій: *Камінський Є.* Хто і кого переховує за океаном // *Вісті з України*. – 1983. – № 6 (1245). – С. 7; *Мартыненко Б.* Нацистские военные преступники в США и других странах НАТО. – Киев, 1988; *Федрицький О.* Военні злочинці під покровительством властей США // *Вісті з України*. – 1984. – № 50 (1340). – С. 7.

⁵ *Berkhoff K.* Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine Under Nazi Rule. – Cambridge, 2004. – P. 4–5.

⁶ *Троциньський В.* Проти вигадок про так званий «антифашистський рух опору» українських націоналістів // *Український історичний журнал*. – 1988. – № 5 (326). – С. 76.

німців⁷. Рідше масові вбивства здійснювались взагалі без участі останніх⁸.

У сучасній історіографії Голокосту дослідження винуватців стало вже окремою субдисципліною⁹. На жаль, у вітчизняній академічній науці, за окремими винятками, ця тема залишається переважно проігнорованою або принаймні маргіналізованою. Серед більше ніж десятка дисертаційних досліджень із проблематики Голокосту, захищених у незалежній Україні, жодне не присвячене саме ролі колаборантів у переслідуванні єврейського населення, попри безсумнівну актуальність цієї теми. Натомість у текстах, зосереджених на вивченні різних проявів місцевого колабораціонізму, співучасть у здійсненні нацистського насилля або замовчується, або мінімалізується, або взагалі заперечується¹⁰. Відбувається це з різних причин, передусім через самоцензуру, – мовляв, не треба писати погане про умовно «своїх», або через переконання, що Голокост – це історія євреїв, тому й досліджувати її мають євреї. Саме тому доводиться визнати, що підставові на цей момент тексти про роль місцевих колаборантів у здійсненні Голокосту в окупованій Україні написані західними дослідни-

⁷ До прикладу, див. відеозапис моєї доповіді «Голокост (не) від куль: місцеві поліцейські та масове вбивство у Дем'янкевецькій суперфосфатній шахті, 8 травня 1942 року» на міжнародній науковій конференції «Масове насильство та геноциди на українських землях у 1930–1940-х роках» (Харків, 2 грудня 2016 р.): Панель «Геноциди в період нацистської окупації»: https://www.youtube.com/watch?v=L_6ohlWbu-8.

⁸ Архів УСБУ в Житомирській області, ф. 5, спр. 32425, т. 5, арк. 101.

⁹ Roseman M. Beyond Conviction? Perpetrators, Ideas, and Action in the Holocaust in Historiographical Perspective // Conflict, Catastrophe and Continuity: Essays on Modern German History / Ed. by F. Biess, M. Roseman, H. Schissler. – New York, 2007. – P. 83–84.

¹⁰ До прикладу, Андрій Боляновський стверджує, що звинувачення особового складу охоронних батальйонів поліції порядку у «масових вбивствах цивільного населення» не відповідають дійсності: *Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945)*. – Львів, 2003. – С. 148. У подальшому він лише дещо скорегував своє ставлення, зазначаючи, зокрема, що поліцейські були змушені брати участь в облавах та розстрілах єврейського населення лише «в деяких випадках» і «проти своєї волі»: *Боляновський А. Особливості українсько-єврейських взаємин у Західній Україні у роки нацистської окупації* // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Історична пам'ять про війну та Голокост», Київ, 28–30 вересня 2012. – Дніпропетровськ, 2013. – С. 78–79.

ками¹¹. Однак вони рідко викликають відповідну реакцію у вітчизняній академічній спільноті. До прикладу, виконана у кращих традиціях німецької історіографії монографія Кая Струве про антисврейське насилля влітку 1941 р. у Східній Галичині, левову частку якої присвячено участі місцевого неєврейського населення в погромах, не удостоїлась жодної рецензії.

Це не означає проте, що не залишилось «білих плям» або немає потреби шукати нові підходи у дослідженні вже начебто вивчених проблем. До таких, приміром, належить питання місцевих винуватців Голокосту, перші спроби висвітлити яке з'явилися лише нещодавно¹².

Звісно, перед дослідниками, які беруться за подібні теми, постають численні виклики. Серед них як постійна небезпека, що будь-яке академічне дослідження такої дражливої теми може бути інструменталізоване з політичною метою, особливо в умовах теперішньої «гібридної війни», так і суто психологічні моменти, пов'язані із вивченням масового насилля. Чи не найголовнішим викликом є недосконалість джерел. Можна цілком погодитись із Тімоті Снайдером щодо окреслення «підходу до феномена колабораціонізму з позиції колаборантів» як ключового дослідницького методу¹³. Але поряд із цим майже неможливим видається отримати свідчення власне місцевих винуватців Голокосту, що собі можуть

¹¹ *Dean M.* Collaboration in the Holocaust. Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44. – New York, 2000; *Eikel M., Sivaieva V.* City Mayors, Rayon Chiefs and Village Elders in Ukraine, 1941–4: How Local Administrators Cooperated with the German Occupation Authorities // *Contemporary European History*. – 2014. – Vol. 23. – № 3. – P. 405–428; *Pohl D.* Ukrainische Hilfskräfte beim Mord an den Juden... – S. 205–234; *Прусин А.* Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев, 1941–1943: действия и мотивации // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2007. – № 1 (2). – С. 31–59; *Steinhart E.* The Holocaust and the Germanization of Ukraine. – New York, 2015; *Struve K.* Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt: Der Sommer 1941 in der Westukraine. – Berlin, 2015.

¹² *Rudakova D.* Soviet Women Collaborators in Occupied Ukraine 1941–1945 // *Australian Journal of Politics and History*. – 2016. – Vol. 62. – № 4. – P. 529–545; *Усач А.* «Я чула крики і стогін людей, чула постріли...»: місцеві колаборантки та нацистські насильницькі практики в генеральній окрузі «Волинь–Поділля» (1941–1944) // *Сторінки воєнної історії України*. – 2016. – Вип. 18. – С. 101–111.

¹³ Друга світова війна як виклик для української історіографії (Форум) // *Україна модерна*. – 2008. – № 13 (2). – С. 14.

дозволити, наприклад, історики геноцидів у Руанді або Камбоджі¹⁴. Вирішуючи цю проблему, доводиться звертатися чи не виключно до кримінальних справ, передусім радянських, хоч проблематичність цього джерела є очевидною.

На мою думку, варто окреслити кілька аспектів, особливо важливих, у перспективі дослідження обговорюваної теми.

У випадку окупованої України неможливо розглядати проблему місцевого колабораціонізму без звернення до попереднього досвіду життя в підрадянській дійсності. Тим більше, що в СРСР, як зазначають історики сталінізму, умови 1920–1930-х рр. сприяли формуванню поведінкових моделей, характерних для воєнного часу¹⁵. Часто цими моделями продовжували послуговуватись і під час нацистської окупації. До прикладу, Петро Капацин із містечка Яришів на Вінниччині зіткнувся із погрозами від селян за те, що на початку 1930-х рр. він брав участь в їхньому розкуркуленні. Убезпечився від їхніх погроз Капацин досить просто – зголосився на поліцейську службу. Серед іншого, він охороняв Яришівське гетто, кілька разів конвоював євреїв до місця масового вбивства, грабував їхнє майно¹⁶.

Вибір тієї чи тієї поведінкової моделі не був чимось постійним. В умовах підкупаційної дійсності одна й та сама людина могла по чергово бути спершу спостерігачем, потім рятувником, потім винуватцем, потім жертвою і навпаки. Так само колабораціонізм не означає автоматичної участі у здійсненні Голокосту. Були колаборанти, які допомагали євреям. Принаймні мені відомо про кілька десятків таких випадків¹⁷. Деякі із них отримали навіть звання

¹⁴ Ширше про сучасні методи дослідження винуватців геноцидів див.: *Finkel E., Straus S.* Macro, Meso, and Micro Research on Genocide: Gains, Shortcomings, and Future Areas of Inquiry // *Genocide Studies and Prevention: an International Journal*. – 2012. – Vol. 7, Issue 1. – P. 61.

¹⁵ *Fitzpatrick Sh.* Tear off the Masks! Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia. – Princeton, 2005. – P. 6.

¹⁶ Архів УСБУ у Вінницькій області, ф. 5, спр. 13217, арк. 11 зв.–12, 108.

¹⁷ Особливо приметний у цьому ракурсі випадок Федора Коротюка з села Річиця на Рівненщині. Впродовж одного місяця влітку 1941 р. він очолював місцеву поліцейську дільницю, а у 1942–1944 рр. переховував у себе єврейську сім'ю Злотників. Навіть попри те, що Рухля Злотнік, одна з врятованих, дала свідчення на його користь, у листопаді 1944 р. Коротюка засудили до 10 років ув'язнення у виправно-трудових таборах: Архів УСБУ в Рівненській області, ф. 4, спр. 11368, арк. 27–29, 43–43 зв.

Праведників народів світу. Звичайно, в загальних масштабах це було суто маргінальне явище. Поряд із цим порятунок євреїв в одній ситуації не означає, що в іншій та сама людина не могла вбивати. Інколи ці події розділяло лише кілька годин. Приміром, Семен і Фіра Бельфери згадували, що 19 серпня 1942 р. під час масового вбивства євреїв у місті Бар на Вінниччині їм із матір'ю допоміг врятуватися місцевий поліцейський Василь Краєвський, який добре знав їхню сім'ю¹⁸. Але того ж дня він був учасником вбивства інших барських євреїв. Така «суперечлива поведінка» характерна не лише для Голокосту, однак дослідники щойно почали звертати на неї увагу¹⁹.

Коло місцевих винуватців Голокосту виходить поза межі самих лише колаборантів, тобто тих, хто обіймав офіційні посади в місцевих структурах нацистської окупаційної адміністрації, а отже був зобов'язаний брати участь у переслідуваннях євреїв. Типовим є приклад Якіма Кравчука з села Жалянка на Рівненщині. Весь період нацистської окупації він працював у сільському господарстві. У вересні 1942 р. місцеві поліцейські провели в лісах неподалік Жалянки облаву і затримали 15 євреїв, які там переховувались. Усіх розстріляли. Кравчука мобілізували для закопування їхніх тіл. Односельці свідчили, що він при цьому власноруч добив лопатою єврейську дитину, а ще одного пораненого чоловіка закопав живцем, супроводжуючи свої дії словами «що я буду жида шкодувати», «а чорт із ним і він там задушиться»²⁰. Ще більше це стосується тих, хто доносив на євреїв, які переховувались, чи грабував їхнє майно. Останнє було справді масовим явищем²¹.

Окремо цей аспект можна прослідкувати також на прикладі діяльності радянського польського та українського націоналістично-

¹⁸ Бельфер Ф. «Начало войны изменило мою жизнь» // Жизнь и смерть в эпоху Холокоста. Свидетельства и документы / Сост. Б. Забарко. – Киев, 2006. – Кн. 1. – С. 150; University of Southern California Shoah Foundation Institute Visual History Archive (USC SFI VHA), 7670, Semen Bel'fer.

¹⁹ Campbell B. Contradictory Behavior during Genocides // *Sociological Forum*. – 2010. – Vol. 25. – № 2. – P. 296–314.

²⁰ Архів УСБУ в Рівненській області, ф. 4, спр. 1456, арк. 19 зв.–20, 28 зв.

²¹ Вірити занадто боляче... Волинь: хроніка подій 1939–1944 років / Упоряд. В. Данилюк. – Луцьк, 1995. – С. 115–116, 136; Кравченко-Бережной Р. Между белым и красным. Стоп-кадры моего XX века. – Санкт-Петербург, 2008. – С. 136, 137, 143, 146, 154; Подворняк М. Вітер з Волині. Спогади. – Вінніпег, 1981. – С. 151.

го рухів Опору. З одного боку, вони з тією чи іншою інтенсивністю брали участь в антинацистській боротьбі і природно мали би бути рятівниками для тих, кого нацисти власне переслідували, в тому числі євреїв, з іншого – відомо про чимало випадків, коли вони самі ставали винуватцями антисврейського насилля. Часто вони просто не хотіли приймати євреїв до своїх лав, особливо жінок, дітей, старих та й навіть дорослих чоловіків, якщо ті не мали зброї, або навпаки їх роззброювали, грабували і навіть убивали. Подібні випадки навряд чи можна вважати частиною нацистської політики Голокосту, бо були інші політичні або індивідуальні цілі, але відбувалися вони безумовно паралельно із Голокостом, тому й ігнорувати їх не можна.

Винуватці Голокосту в жодному разі не були покидьками суспільства, хоч подібне твердження у нас досить поширене. Воно зручне, дає нам змогу відмежуватись від них. Навпаки – винуватці були радше типовими представниками тогочасного суспільства. Серед тих самих колаборантів, попри певні закономірності, були люди різного етнічного походження, соціального статусу, віку і статі, рівня освіти, політичних або релігійних уподобань тощо. Це були ті самі «цілком нормальні люди», які здебільшого не проявляли жодних психічних девіацій. Прикметно, що навіть ті з них, хто безпосередньо вбивав, найчастіше цілком адаптувались до мирного життя в післявоєнний період. Їхній «цілковитій нормальності» можна було навіть дивуватись²².

Самого лише антисемітизму явно замало, аби пояснити масштаби співучасті місцевого населення у здійсненні Голокосту. Винуватцями рухав цілий діапазон мотивацій – від зведення особистих поррахунків до бажання нажитись на єврейському майні. Останнє було чи не найпоширенішим мотивом. У підкупаційній дійсності з'явився навіть спеціальний термін – «нажидитися»²³. Натомість дії, зумовлені бодай якимись ідеологічними переконаннями, траплялися рідко.

²² Глузман С. Рисунки по памяти, или Воспоминания отсидента. – Киев, 2012. – С. 363.

²³ Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». – Київ, 1998. – С. 251.

Підсумовуючи, зазначу, що, на мою думку, на цьому етапі нагальною є потреба розгляду проблеми місцевого колабораціонізму та Голокосту в мікроісторичній та антропологічній перспективах, зокрема дослідження конкретних формацій чи навіть конкретних винуватців²⁴. Це дасть змогу чіткіше зрозуміти події не лише 70-літньої давності, а й нашого сьогодення.

²⁴ До прикладу, див.: *Dean M. Schutzmannschaften in Ukraine and Belarus: Profiles of Local Police Collaborators // Lessons and Legacies: The Holocaust in International Perspective / Ed. by D. Herzog. – Evanston, 2006. – Vol. VII. – P. 219–232.*

ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ
ЯК СКЛАДОВОЇ ЧАСТИНИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ:
ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

ПОШУКОВА РОБОТА ЯК ОДИН ІЗ МЕТОДІВ
ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ
(на прикладі учнівської діяльності за темою
«Праведники народів світу на Миколаївщині»)

Україна стала першою країною на теренах колишнього СРСР, де, відповідно до рекомендацій європейського співтовариства, історію Голокосту внесено до державних програм з історії для загальноосвітніх шкіл, де цей предмет вивчають у багатьох вищих навчальних закладах.

Міністерство освіти і науки України разом з обласними інститутами післядипломної педагогічної освіти організувало систему семінарів для учнів шкіл та вчителів, розробило програму роботи на курсах підвищення кваліфікації для вчителів України, склало навчальні програми і навчальні посібники з історії Голокосту.

Висвітлення трагічних сторінок Голокосту, усвідомлення уроків Катастрофи європейського єврейства українським суспільством є актуальним завданням на сучасному етапі історичного розвитку української держави. Початок війни нацистської Німеччини проти Радянського Союзу та окупація гітлерівськими військами південноукраїнських земель збігаються з початком третього етапу «остаточного вирішення єврейського питання», змістом якого стало методичне й організоване вбивство євреїв в окупованих країнах. Таких масштабів цинічного і безглузлого винищення мирного населення історія людства не знала. Підтвердженням цього стали події на Миколаївщині в часи нацистської окупації.

Говорячи про переваги і важливість проведення пошукової роботи за допомогою аналізу місцевих історичних джерел, варто також поставити запитання: де можна знайти такі джерела? Як уже давно відомо історикам-науковцям, кожен дослідник великою мірою залежить від тих історичних джерел, на які він спирається. Принципи історичного дослідження вимагають від історика перш за все дотримуватися комплексного підходу до тієї теми, яку він вивчає. Це, своєю чергою, означає, що дослідник не може обмежити

свою роботу відомостями про факт, що отримані лише з одного джерела. Треба намагатися зібрати якомога більше свідчень про ту подію або процес, що вивчаються, адже дані з одного джерела можуть або суттєво доповнити (що допоможе розширити нашу уяву про предмет дослідження), або навіть заперечити те, що про цю саму подію відомо з іншого джерела. Звідси випливає інше правило якісної роботи: дослідник має зіставляти дані, які він отримав із різних джерел. Дуже важливо, аби історик, якщо дані з різних джерел суперечать одні одним, не просто приймав одну версію та відкидав іншу (яка не влаштовує його з певних причин), а намагався, використовуючи аналіз, дійти аргументованого висновку щодо причин цієї невідповідності. Це правило, своєю чергою, зумовлює виникнення наступного, третього правила дослідження, згідно з яким дослідник не має права вивчати факт або подію, якщо він під час цього дотримується свого розуміння цього факту або події, що виникло у нього ще напередодні проведення дослідження. Іншими словами, дослідник має ставитися неупереджено до предмета дослідження. Звісно ж, це не заперечує можливості початкової робочої гіпотези щодо досліджуваного факту / процесу, однак фах історика вимагає від нього чесного та відповідального ставлення до своєї роботи. Іншими словами, якщо виявлені факти та знайдені джерела свідчать про інший перебіг подій, аніж дослідник уявляв собі спочатку, тобто коли робоча гіпотеза не підтверджується, то він має визнати це та побудувати своє дослідження, ґрунтуючись на тих матеріалах, які він знайшов. Усі матеріали умовно можна поділити на дві групи: джерела (документи) та вторинна література (книги, статті). Однак дві великі групи зручніше розглядати окремо, відповідно до їхнього можливого походження або місцезнаходження.

Джерела (документи):

1. *Архіви*. Документальні джерела, залишені учасниками подій, після війни, як правило, потрапили до різних архівів, де зберігаються до сьогодні. Це, зокрема, документи про воєнні події різних гілок органів німецької окупаційної влади – армії (Вермахту), СС, органів цивільної адміністрації, або ж органів місцевого самоврядування у різних місцях, які також використовували єврейську примусову працю. Це також документи радянського походження (на-

приклад, Надзвичайної державної комісії (НДК) зі встановлення злочинів німецько-фашистських загарбників, яка збирала інформацію про людські та матеріальні втрати одразу після повернення радянської влади до тієї або тієї області). Також це документи єврейських громад та їхнього керівництва – єврейських рад, які були зорганізовані окупаційною владою. Відповідно, ці документи зберігаються у тій області, де відбувались за доби окупації події, свідчення про які вони містять.

2. *Краєзнавчі обласні та місцеві музеї.* Кожен дослідник може щось дізнатися про певні події у місцевості, яка його цікавить, з експозиції місцевого музею. У кожній області є історичний або краєзнавчий музей, а в деяких – навіть окремі спеціалізовані музеї, присвячені подіям Другої світової війни. Звісно, жодна експозиція не надасть вичерпну інформацію про кожен населений пункт та події окупації у ньому, але важливо пам'ятати, що те, що бачить відвідувач музею, – це лише «верхівка айсберга». Окрім документів, фото та артефактів, які представлені у постійних виставках у залах музеїв, як правило, кожна установа також має так звані фонди – це матеріали, упродовж десятиліть зібрані музейними працівниками, упорядковані та зафіксовані, що не увійшли до експозиції. Тому в багатьох випадках дослідникові варто поцікавитися, що містять фондосховища кожного музею, – а це можуть бути фотографії, документи, записані спогади тих людей, які пережили Голокост або були свідками цих подій.

3. *Приватні архіви.* Важко переоцінити важливість численних фото- та писемних матеріалів, які зберігаються досі у багатьох родинах, – але також важко ознайомитися з ними, позаяк люди зі зрозумілих причин не поспішають надати стороннім особам доступ до їхніх родинних архівів. Однак ця робота варта витрачених зусиль, адже ці джерела – родинні фото, особисті документи, можливо, щоденники та спогади – подають персональний погляд на історію, який суттєво доповнює інформацію, яку містить суха, офіційна, статистична документація різних закладів та установ. Важлива роль в організації пошуку та використанні таких джерел належить учителям, адже він має допомогти учням у пошуку приватних архівів та пояснити правила користування ними (обережне ставлення, гарантія повернення документів їхнім власникам, оформлення коректних посилань на місце зберігання тощо).

Література:

1. *Монографії, збірники статей, збірники документів.* Хоч би як дослідник прагнув бути першим у своїй галузі, завжди слід пам'ятати, що, можливо, тематика, якою він цікавиться, вже привертала увагу різних інституцій – державних, приватних або окремих осіб. Тому, починаючи дослідження, варто поцікавитися тим, що, можливо, вже було надруковано. За часів незалежної України з'явилися збірники документів, спогадів, окремі праці, ініційовані різними секторами громадського суспільства, зокрема єврейською громадою. Слід пам'ятати, що обласні наукові та районні бібліотеки мають каталоги літератури книжкових та журнальних видань, складені не лише за прізвищем автора та назвою, а й, у деяких випадках, за ключовими словами.

2. *Веб-ресурси, онлайн-бібліотеки.* З року в рік набирають значущості дані, які можна знайти в мережі Інтернет. Ці ресурси умовно поділяють на дві групи: 1) реферативно-довідкові ресурси, тобто каталоги, бази даних, путівники тощо, які містять інформацію про ті документи та видання, що зберігаються в установі, якій належить окремий ресурс (архіви, бібліотеки – наприклад, електронний каталог Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського – www.nbuv.gov.ua); 2) повнотекстові онлайн-ресурси, які безкоштовно або за плату надають доступ до повних версій книжкових, газетних, журнальних публікацій. Але треба пам'ятати, що до електронних джерел слід ставитися критично та обережно (так само, як до будь-яких інших), адже зміст матеріалів залежить від ідеології та мети існування відповідної організації, яка підтримує ресурс.

Усно-історичні свідчення, певною мірою, можна віднести до групи «Джерела», однак, зважаючи на певні особливості, варто виокремити їх у новий підрозділ. Усні свідчення очевидців історичних подій, зокрема Голокосту, які записують і належним чином оформлюють та зберігають, надають можливість дізнатися про багато важливих та цікавих аспектів – наприклад, про повсякденне життя людей під час екстреми, міжособистісні та міжгрупові стосунки, цінності та ставлення до подій тощо, що надзвичайно важливо для кращого розуміння тодішнього суспільства. Останніми десятиріччями «усна історія» проторувала собі шлях до визнання та посіла важливе місце у дослідженнях професійних істориків.

Доцільно виокремити два напрями діяльності:

1. *Спогади, які вже записані та зберігаються.* Щодо історії Голокосту слід зауважити, що багато свідчень упродовж останніх десятиліть записані різними організаціями як на аудіо-, так і на відеоносії. Найбільшою є колекція Інституту Фонду Шоа університету Південної Каліфорнії (див. укр. версію веб-сторінки: <http://dornsife.usc.edu/vhi/ukrainian/>), яка містить близько 3500 відеосвідчень про Голокост в Україні. З цього веб-сайту можна дізнатися про методику запису відеосвідчень, а також принципи їх обробки та каталогізації.

2. *Спогади, які ще належить записати.* На жаль, із часом живих свідків подій залишається дедалі менше, тому треба поспішати записати спогади тих, хто може розповісти про історію Голокосту «з перших рук». Кожен учень у своєму населеному пункті може знайти очевидців та власноруч створити нове історичне джерело, зафіксувавши розповідь свого літнього сусіда на диктофон. Однак робити це слід, дотримуючись певних правил створення та зберігання джерела. Кожне свідчення має бути належним чином задокументовано: зафіксовано ім'я інформанта та особи, яка проводить інтерв'ю, вік інформанта, місце проведення інтерв'ю тощо. Під час розмови треба ставитися уважно до свідка, слухати його, не перебивати та не поспішати ставити інше запитання, якщо не отримано повної відповіді на попереднє, а також ставити запитання у відкритій формі. Бажано також, аби інтерв'юер був обізнаний з історичними подіями Голокосту у місцевості, де він проводить запис, щоб своєчасно поставити інформантові відповідні запитання. Більше дізнатися про усну історію та правила й методи роботи у цій галузі досліджень можна на веб-сайті Української асоціації усної історії: http://keui.univer.kharkov.ua/oral_history/index.html.

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ОСВІТНІХ ЗАХОДІВ ДЛЯ ВЧИТЕЛІВ: НА ПРИКЛАДІ АНАЛІЗУ ФОРМ ОЦІНЮВАННЯ ДЕЯКИХ ПРОЕКТІВ УКРАЇНСЬКОГО ЦЕНТРУ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ¹

Готуючись до цього річного круглого столу, ми вирішили провести аналіз деяких форм оцінювання проектів Українського центру вивчення історії Голокосту (УЦВІГ) для вчителів. Семінари проходять у досить інтенсивному ритмі, і дуже рідко вистачає часу на комплексний аналіз форм зворотного зв'язку, порівняння різних проектів. Тож наступний текст є спробою такого аналізу з метою визначення перспектив розвитку викладання історії Голокосту, розуміння потреб аудиторії та еволюції цих потреб, їхньої динаміки.

На цьому етапі для аналізу було відібрано 267 анкет із різних проектів УЦВІГ для вчителів за 2010–2015 рр. Основу склали анкети учасників щорічного семінару (з 2013 р. семінару-школи) з історії Голокосту в Україні та проблем викладання цієї тематики в школах України і проекту «Захистимо пам'ять», переважно 2013–2015 рр., а також кількох інших програм УЦВІГ. Майже всі вчителі на момент заповнення анкет брали участь у наших проектах уперше. Респонденти являють собою досить різноманітну аудиторію за віком, стажем роботи (від 2 місяців до 40+ років) та регіональним розподілом. Близько 70 % – жінки.

Опрацьовуючи дані, варто зважати, передусім, на різну спрямованість семінарів, різний тематичний фокус і завдання кожного з проектів. Це значно ускладнює опрацювання і класифікацію даних. Обробивши усі анкети, вдалося визначити чотири сфери, щодо яких можна зробити певні узагальнення та простежити перспективи, а саме:

- теми, що найбільше зацікавили аудиторію;
- питання, які лишилися відкритими, або питання, яким варто приділити більшу увагу;
- стимул до дії: «Після участі в проекті я зроблю...»;
- пропозиції (а) загального характеру та (б) конкретні змістовні до організації заходів, або потреби учасників.

¹ Уперше цей текст було опубліковано: *Інформаційно-педагогічний бюлетень Українського центру вивчення історії Голокосту «Уроки Голокосту»*. – 2016. – № 1 (45).

Нижче подано перелік тем, що їх учасники назвали як найцікавіші, у порядку зменшення кількості згадок. Темі, подані через кому у пункті 22, згадали лише 1–2 рази.

Темі, що найбільше зацікавили аудиторію:

1. Регіональні дослідження / локальна інформація.
2. Питання коренів антисемітизму, шляхів протидії.
3. Різні форми та методи викладання / типи джерел та особливості їх використання.
4. Праведники народів світу.
5. Пропаганда, німецьке суспільство і Голокост, ідеологія нацизму, антисврейські закони.
6. *Голокост та інші геноциди.*
7. *Права людини, протидія дискримінації та ксенофобії.*
8. Колабораціонізм.
9. *Виховання толерантності.*
10. *Історична пам'ять.*
11. Опір.
12. Література та мистецтво.
13. Історія євреїв до Голокосту.
14. Українсько-єврейські стосунки.
15. Стереотипи та упередження.
16. *Порівняння тоталітарних режимів.*
17. Вживання.
18. *Геноцид ромів.*
19. Гетто.
20. Радянський антисемітизм.
21. *Вшанування пам'яті / візити до меморіальних місць.*
22. Табори смерті, історіографія, пасивність світу під час Голокосту, вплив на створення Ізраїлю, ставлення християнської церкви, повернення до життя після Голокосту, діти у Голокості.

Узагальнюючи отриманий рейтинг, бачимо, що серед найпоширеніших тем прогнозовано переважають сфери, пов'язані з професійною діяльністю вчителів (наприклад, методи викладання) та їхнім безпосереднім оточенням (як-от регіональні дослідження).

Разом з тим можна вказати і на більшу популярність «позитивних», або неконфліктних тем. Серед них інформація про Праведників народів світу, давні корені нетерпимості до євреїв, питання, пов'язані з німецьким суспільством та змінами у ньому. Тобто питання, які не викликають внутрішнього конфлікту, можуть сприйматися з гордістю

(наприклад, Праведники) або цілком нейтрально як «щось, що траплялося з кимось іншим» (приміром, ідеологія нацизму, особливості пропаганди). Теми, більш важкі для сприйняття (наприклад, виживання), дискусійні (як-от колабораціонізм), проблемні (наприклад, протидія ксенофобії) теж трапляються, але трохи нижче за рейтингом.

Цікаво, що поряд із загальними темами бачимо і досить спеціальні запити (наприклад, ставлення церкви, життя у гетто), що, на мою думку, пов'язано з високою мотивацією учасників і стабільним зростанням їхніх попередніх знань і рівня підготовки до участі у семінарі. Подальші докази цього побачимо і при розгляді наступних пунктів.

Частина тем відображає загальні тенденції в сучасному українському суспільстві. Саме на 2013, 2014–2015 роки припадає стійкий ріст зацікавленості такими темами, як Голокост та інші геноциди, права людини, історична пам'ять, порівняння тоталітарних режимів, та деякими іншими (у списку виділено курсивом). Теми з викладання історії Голокосту та обговорення складних питань проходять із включенням у контекст більш загальних, сучасних проблем, дають змогу пов'язати історію та сучасність, усвідомити важливість теми саме в сучасних українських реаліях, порівняти (саме порівняти, а не прирівняти) схожі та відмінні історичні процеси і події.

Загалом, список перелічених тем доволі широкий, навіть за умови максимального комбінування і узагальнення, важко піддається класифікації. Це може бути наслідком зокрема того, що немає попередньої структурованої, систематичної підготовки вчителів. Коли кожен дізнається про різні аспекти теми самостійно, зважаючи на власні потреби, а отже і запити має цілком індивідуальні.

На користь цієї думки свідчать і відповіді в рамках другої сфери, де ми наважилися робити узагальнення: питання, які лишилися відкритими; питання, яким варто приділити більшу увагу.

За схожим алгоритмом спочатку подамо перелік тем у порядку зменшення кількості згадок. Теми, подані через кому в останньому пункті, згадали 1–2 рази.

Питання, які лишилися відкритими; питання, яким варто приділити більшу увагу:

1. Єврейська культура, релігія, історія.
2. Регіональні аспекти.
3. Опір.
4. Місця пам'яті та комеморативні практики.
5. Інші жертви.

6. Література та мистецтво.
7. Українсько-єврейські взаємини.
8. Закордонний досвід.
9. Гетто.
10. Порівняння тоталітаризмів.
11. Повернення до життя після Голокосту.
12. Пропаганда.
13. «Спостерігачі».
14. Використання євреїв як виконавців / співучасників Голокосту (юденрати, зондеркоманди).
15. Голокост та інші геноциди.
16. Колабораціонізм.
17. Протидія ксенофобії, антисемітизму, дискримінації.
18. Виховання толерантності.
19. Витоки нацистської ідеології.
20. Праведники, *радянський антисемітизм*, витоки антисемітизму, *психологічні аспекти*, причини Голокосту, пасивність світу під час Голокосту, шляхи виживання, табори смерті, статистичні дані, *соціологічні дослідження*, хронологічні питання, *жінка і Голокост*, методи роботи, різнопланові підходи, *багатоаспектність викладання*.

Інтерпретуючи цю таблицю, не можна не звернути увагу на повтори і збіги з попереднім списком. Це пов'язано, насамперед, із високим рівнем зацікавленості щодо певних тем (наприклад, регіональні аспекти, українсько-єврейські взаємини, пропаганда тощо), коли жодна лекція сама по собі не здатна задовольнити учасника. Крім того, як уже зазначено на початку, різні проекти УЦВІГ мають різну спрямованість і тематичний фокус. Разом з тим бачимо і чіткі відмінності. Якщо відкинути деякі запити, котрі не стосуються безпосередньо сфери професійної діяльності УЦВІГ (наприклад, бажання дізнатися більше про єврейську культуру або релігію), то маємо перелік дуже конкретних (навіть порівняно з попереднім списком) питань. Частина менш «популярних» запитів із першої таблиці тут значно вище за рейтингом, що свідчить про бажання учасників розбиратися у темі глибше й детальніше. Оскільки рівень досвіду, начитаності учасників стабільно зростає, то задля задоволення їхніх потреб необхідні спеціальні, на противагу узагальненим, семінари із конкретних питань (як-от регіональні аспекти історії Голокосту, єврейський опір, комеморативні практики, інші жертви нацизму, порівняння злочинів тоталітарних режимів тощо). На додаток, з'явля-

ється запит на зовсім конкретні теми, щодо яких досить мало інформації та спеціалістів-істориків і методистів (наприклад, психологічні аспекти, жінка і Голокост та інші теми, що у таблиці курсивом). Це наштовхує на думку про перспективні теми для наукових досліджень. Адже у деяких випадках гостро відчувається нестача спеціалістів.

Задля кращого розуміння перспектив розвитку освітніх програм для вчителів варто також дослідити, як отримана інформація стає їм у пригоді. У третій сфері – Стимул до дії: «Після участі в проєкті я зробилю...» – узагальнення зробити було легше, зрештою сфера професійної діяльності респондентів є однаковою. Але й тут можна зробити цікаві спостереження. Отже, отримані відповіді уклалися в такий перелік, так само за спадом популярності.

Стимул до дії: «Після участі в проєкті я зробилю...»:

1. Проведу дослідницьку роботу, зберу місцевий матеріал.
2. Проводитиму уроки, позакласні заходи, церемонії пам'яті.
3. Опікуватимуся меморіальним місцем.
4. Організую зустрічі зі свідками.
5. Активізую роботу з учнями / колегами / батьками учнів.
6. Напишу тексти для фахових / інших видань.
7. Розроблю курс.
8. Візьму участь у секції МАН.
9. Проведу покази тематичних фільмів та обговорення.
10. Проведу тематичні виховні години.

Перш за все треба зазначити, що перевірити виконання цих «зобов'язань» неможливо. І, звісно, не всі, хто написав щось із згаданого вище, насправді виконують те, що написали (або так, як написали), – у тому числі і з поважних причин. До того ж багато учасників були активними і до участі в наших семінарах, з власної ініціативи, а участь допомагає їм підвищити якість своєї діяльності. Разом з тим, постійний зв'язок з учасниками після проведення проєктів дає змогу підтвердити більшість із переліченого вище.

А вище ми можемо побачити широке поле діяльності, в якому крім безпосередніх професійних обов'язків (наприклад, проведення уроків, позакласних заходів), з'являється багато додаткових пунктів. Найголовніше, що багато з зазначеного показує, що учасникам потрібен стимул, поштовх, просто дружня підтримка для того, аби почати / поглибити збір даних і роботу «на місцях» з місцевими мешканцями. А це стимулює повернення пам'яті та збереження залишків єврейської історії та культури, які ще не зникли, але затерті часом і недбалістю.

Окремо зазначимо про бажання невеликої кількості учасників готувати публікації для фахових видань. Таких публікацій і справді замало, тож під час семінарів варто більше зважати на стимулювання такої активності.

Завершимо аналіз анкет розглядом пропозицій учасників та їхніх прямо і непрямо названих потреб.

Пропозиції (а) загального характеру та (б) конкретні змістовні до організації заходів / Потреби:

1. Проведення освітньої та просвітницької роботи.
2. Співпраця з ІІПО.
3. Робота зі студентами старших курсів.
4. Запрошувати вчителів різних предметів.
5. Розробляти факультативи.
6. Проводити роботу з батьками.
7. Більше розглядати конкретні визначні особистості.
8. Більше відвідувати місця пам'яті та історичні місця.
9. Більше усної історії.
10. Створення циклу передач, відеолекторію, циклу статей у фаховому виданні.
11. Більше часу.

У цій частині додаткові коментарі не наводимо, зробимо лише кілька зауважень. По-перше, можемо простежити потребу учасників у систематичному підході до дослідження та викладання теми, щоб «навчання» проходило на різних рівнях, проводилося різними організаціями для різних цільових груп. Згадка, наприклад ІІПО, дає змогу припустити і бажання більшої легітимації теми у суспільстві чи принаймні у професійному колі, – аби інформація йшла не лише через НДО, а й через цілком «офіційні» структури. Справедливості заради зазначимо, що цей процес вже кілька років набирає обертів, і інститути післядипломної педагогічної освіти стали значно більше співпрацювати з НДО та проводити освітні заходи з історії Голокосту самостійно. Потреба в легітимації простежується також і в побажаннях підготувати цикл передач, відеолекторій, цикл статей у фаховому виданні тощо. Це також свідчить про необхідність мати «готові до вживання» матеріали для різних випадків. Зазначення вчителів інших предметів говорить про зростання популярності міждисциплінарних підходів, але також про потребу учасників в «однодумцях», котрі могли б їх підтримувати, зокрема у педагогічному колективі.

ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ В СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ: ПРОБЛЕМИ ТА МОЖЛИВІ ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Починаючи розмову про проблеми викладання історії Голокосту в середній школі, можна виділити кілька моментів. *Перший – це методична неготовність більшості вчителів до ґрунтовного викладання цієї теми.* Хоча тему Голокосту включено до шкільної програми ще з кінця 1990-х рр., до сьогодні Міністерство освіти і науки не передбачило створення умов для професійної підготовки вчителів у викладанні цієї теми. Розробку методології та методики викладання теми Голокосту у шкільному курсі історії здебільшого ініціюють єврейські громадські організації України у співпраці з їхніми іноземними партнерами. Фахова підготовка вчителів до викладання історії Шоа теж відбувається завдяки літнім школам та семінарам, які проводять ці неурядові організації. Але останнім часом, саме завдяки діяльності неурядових організацій, що підготували фахівців з викладання теми Голокосту, ситуація в офіційній освіті поступово почала змінюватись на краще. Відомий своєю багаторічною співпрацею з Українським центром вивчення історії Голокосту, доцент кафедри суспільствознавчих дисциплін Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (МОІППО) Дмитро Леонідович Десятов 19 січня 2016 р. на базі Музею підпільно-партизанського руху 1941–1945 рр. на Миколаївщині планував круглий стіл із проблематики викладання історії Голокосту за участю вчителів м. Миколаєва. Однак з об'єктивних причин цей захід не відбувся. Проте естафету Д. Л. Десятова підхопили його колеги з МОІППО, і восени 2016 р. у с. Богданівка Доманівського району під егідою Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» було проведено обласний семінар, присвячений подіям Голокосту на Миколаївщині та методиці викладання цієї теми у шкільному курсі історії. Щоправда, учасниками цього семінару стали лише методисти МОІППО та керівники районних методичних об'єднань вчителів історії. Звичайно, серед них є люди, які вже не перший рік співпрацюють з Українським центром вивчення

історії Голокосту (м. Київ) та Українським інститутом вивчення Голокосту «Ткума», але були й такі, хто особисто невмотивований викладати цю тему. Водночас чимало потенційно зацікавлених у викладанні історії Голокосту вчителів на такі заходи з боку офіційної освіти не запрошуються. Альтернативою в такому випадку для усіх зацікавлених здобути необхідні теоретичні знання і методичні поради є віртуальний курс «История Холокоста (Шоа)», який щороку запроваджує Міжнародна школа вивчення історії Голокосту Яд Вашем (інформацію про це можна знайти на офіційному сайті Яд Вашем <http://www.yadvashem.org/yv/ru/education/courses/index.asp>), а також літня школа та науково-методичні семінари, які проводить Український центр вивчення історії Голокосту.

Друга проблема – брак інформації у шкільних підручниках про події Голокосту. Голокост вивчають у курсі «Історія України» в 11 класі в межах теми «Україна в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)» та в курсі «Всесвітня історія» в межах теми «Друга світова війна. Світ після Другої світової війни». **Державними вимогами до рівня загальноосвітньої підготовки учнів передбачено вміння тлумачити і застосовувати термін «Голокост»¹.** Тому автори підручників зі всесвітньої історії² та історії України³ в 11 класі здебільшого обмежуються лише поданням значення цього терміна і переліком місць масового знищення євреїв та інших категорій жертв нацистської політики в Європі та Україні. Щоб зрозуміти причини та наслідки Голокосту, знайти необхідну інформацію про це, якщо немає методичної та наукової літератури, вчителям історії варто звернутися до перевірених веб-сайтів: сайту Яд Вашем <http://www.yadvashem.org/yv/ru/about/index.asp>, сайту «Віртуальний штетл» Музею євреїв Польщі (ПОЛІН) <http://www.szetl.org.pl/ru/>,

¹ Навчальні програми для 10–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/navchalni-programy.html>.

² *Ладиченко Т. В.* Всесвітня історія: Підручник для 11 класу загальноосвіт. навч. закл. (рівень стандарту, академічний рівень). – Київ, 2011. – С. 27; *Ладиченко Т. В., Заблоцький Ю. І.* Всесвітня історія: Підручник для 11 класу загальноосвіт. навч. закл.: профільний рівень. – Київ, 2011. – С. 59.

³ *Пометун О. І., Гупан Н. М.* Історія України: Підручник для 11 класу загальноосвіт. навч. закл.: рівень стандарту, академічний рівень. – Київ, 2012. – С. 29–31; *Струкевич О. К., Романюк І. М., Дровозюк С. І.* Історія України: Підручник для 11 класу загальноосвіт. навч. закл. (рівень стандарту, академічний рівень). – Київ, 2011. – С. 35–36; *Турченко Ф. Г.* Історія України: Підруч. для 11 класу загальноосвіт. навч. закл.: профільний рівень. – Київ, 2011. – С. 31.

сторінки «Анна Франк» Музею Дім Анни Франк <http://www.annefrank.org/en/Sitewide/Languages/Ukrainian/>, бібліотеки сайту Українського центру вивчення історії Голокосту <http://holocaust.kiev.ua/> тощо. В кращій ситуації перебувають ті вчителі, які співпрацюють із Українським центром вивчення історії Голокосту та Українським інститутом вивчення Голокосту «Ткума», бо завдяки цій співпраці вони отримують не лише необхідну навчальну літературу, а й методичну підготовку до викладання цієї складної теми.

Ще однією проблемою є *нестача часу для ґрунтовного викладання історії Голокосту в межах чинної навчальної програми з історії*. Тому вчителі, які зацікавлені у викладанні теми Голокосту, можуть залучати історичний матеріал під час вивчення тем «Стереотипи та упередження», «Права, свободи та відповідальність», «Полікультурність» із курсу «Людина і світ». На цих уроках доцільно використовувати унікальні свідчення очевидців з архівів Фонду Шоа та матеріали посібника **«Де починаються права людини: уроки історії і сучасні підходи»**⁴. А вивчаючи тему «Засоби масової інформації», можна скористатися матеріалами розділу «Нацизм і пропаганда. Пропаганда як ретранслятор ідеології» з посібника **«Медіаграмотність на уроках суспільних дисциплін»**⁵. При цьому варто проводити паралелі між історичними подіями та сьогоденням, підкреслюючи, що методи, якими користувались пропагандисти в той час, залишаються дієвими і в наші дні. Отже, уроки Голокосту давно виходять за межі підручника історії. А в системній роботі вчителів, які викладають тему Голокосту, простежується міждисциплінарний підхід.

Окремі колеги, наприклад О. Сударкіна, вже давно виступають із пропозицією запровадження спецкурсу для учнів старших класів, у якому б вивчення теми «Друга світова війна» поєднувалось з темами з правознавства, етики, психології, суспільствознавства⁶.

⁴ Де починаються права людини: уроки історії і сучасні підходи: <http://sfi.usc.edu/ukrainian>.

⁵ Медіаграмотність на уроках суспільних дисциплін: Посібник для вчителя / За ред. В. Іванова, О. Волошенюк, О. Мокрогуза. – Київ, 2016. – С. 135–154 (<http://www.aup.com.ua/upd/mo.pdf>).

⁶ Сударкіна О. О. Методичні рекомендації щодо вивчення історії Голокосту в старших класах загальноосвітніх навчальних закладів // Актуальні проблеми регіональних досліджень Великої Вітчизняної війни: Матеріали наукової конференції (Харків, 20–21 вересня 2013 р.). – Харків, 2013. – С. 210–213.

До цього часу це залишалось лише побажанням, але в січні 2017 р. Міністерство освіти і науки України винесло на громадське обговорення проект нового типового навчального плану для 10–11 класів⁷, у якому передбачено зміну підходів до формування переліку предметів у 10–11 класах вже з 2018 р., а не з 2027, як це планували раніше. Серед запланованих новацій – скорочення кількості обов'язкових предметів (інваріантної складової) – з 22 до 9, що дасть можливість школі визначити свій профіль і поглиблено викладати обрані предмети. Історія України та всесвітня історія будуть інтегровані в один предмет «Історія». Школи дістануть можливість створювати власні «спецкурси» для поглиблення профільного навчання. Навчальний заклад може також обирати відповідний спецкурс серед уже розроблених і рекомендованих МОН України. Якщо проект нового типового плану буде втілено в життя так, як планують у МОН України, то вже з вересня 2018 р. в школах з історичним профілем навчання курси з історії Голокосту можуть бути запроваджені без перепон (наприклад, факультативний курс для 10–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів «Історія Голокосту», автор І. Щупак⁸). Однак у тих школах, де профіль навчання буде інший (природничий, математичний тощо) і де на вивчення історії передбачено кількість годин на рівні стандарту, вчителі все одно будуть змушені шукати шляхи для ознайомлення учнів зі сторінками історії Голокосту в позаурочний час. Зазвичай, це підготовка і проведення заходів зі вшанування пам'яті загиблих у Бабиному Яру чи місцевих Ярах, заходів, присвячених Міжнародному дню пам'яті жертв Голокосту чи Міжнародному дню прав людини. Форми роботи, які використовують під час проведення подібних заходів, – це мітинги-реквієми, перегляд фільмів на тему Голокосту з подальшим обговоренням, вшанування пам'яті загиблих на місцях масового поховання жертв Голокосту в роковини їхньої загибелі, відвідування тематичних експозицій або виставок у музеях.

Дуже добре, якщо у краєзнавчих музеях є експозиції, що висвітлюють місцеві сторінки історії Голокосту. Однак якщо поблизу не-

⁷ Проект Типового навчального плану: роз'яснення МОН: <http://osvita.ua/school/reform/53936/>.

⁸ Щупак І. Історія Голокосту: факультативний курс для 10–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів // *Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання*. – 2016. – № 10 (60). – С. 39–41.

має подібних музеїв, то вчителі можуть скористатися можливістю пересувної виставки «Єврейські діти України – жертви Голокосту», якою опікується Український центр вивчення історії Голокосту.

Окремих обдарованих учнів вчителі можуть залучити до написання дослідницької роботи, яку варто подавати до захисту у регіональне відділення Малої академії наук України, на конкурс учнівських творчих робіт «Історія та уроки Голокосту» ім. І. Б. Медвинського або конкурс «Уроки війни та Голокосту – уроки толерантності» та на інші різноманітні місцеві (обласні та районні) краєзнавчі конкурси, за умови, якщо в роботі досліджувалися регіональні аспекти історії Голокосту.

Для організації роботи з класом або паралеллю класів вчителі також можуть скористатися можливостями, які надають сучасні технології. Наприклад, можна в блозі або учнівській віртуальній спільноті запропонувати учням обговорення якогось контраверсійного питання з теми Голокосту, або організувати роботу учнів над веб-квестом. Необхідні матеріали для цього можна знайти на згаданих вище інформаційних веб-ресурсах. Однак подібна робота вимагає від вчителя не лише знання теми, а й відповідних вмінь у роботі з комп'ютером. Інколи це є перешкодою для організації такого виду діяльності. Інша справа – діти. Вони відкриті для нового. Чи може залишитись дитина байдужою до пропозиції створити кіно самостійно?

Написання сценарію до фільму на тему Голокосту – це не лише пошуково-дослідницька, а й творча робота. У 2015/2016 навчальному році одинадцятикласники Первомайського НВК на основі краєзнавчого матеріалу зняли відеофільм «Миттєвості історії євреїв Первомайська»⁹. Презентація фільму мала надзвичайний успіх у місті. Спочатку відбулася прем'єра у школі, потім його показали по міських телеканалах, а усі охочі мали змогу переглянути його в YouTube.

Під час зйомок фільму ми дізналися, що крім загальновідомого в нашому місті є ще одне місце масового розстрілу євреїв, однак про нього мало хто знає, бо воно ніяк не позначено. Тому виникла ідея встановити силами школи на цьому місці пам'ятний знак. Наш

⁹ Миттєвості історії євреїв Первомайська. Відеофільм: <https://www.youtube.com/watch?v=Bb6JKFyDvgo>.

проект ми назвали «Збережемо пам'ять»¹⁰ за зразком проекту «Захистимо пам'ять», який за фінансування МЗС ФРН у 2013–2015 рр. проводив Український центр вивчення історії Голокосту.

У межах щорічної суспільно корисної акції «Громадянин», у якій беруть участь усі навчальні заклади міста, самоврядування нашої школи цей проект реалізувало. Було розроблено проект пам'ятного знака, узгоджено з міськими органами влади час і місце його встановлення силами вчителів та учнів Первомайського НВК, проведено прибирання території, за допомогою комунальних служб міста організовано вивезення сміття. На урочистому мітингу за участю керівництва міста, міської єврейської громади та усіх небайдужих городян пам'ятний знак було відкрито. Рабин із міньяном прочитав кадиш по загиблих. Емоції, які відчували діти, котрі брали участь у цьому проекті, важко передати. І хоча учасниками проекту «Збережемо пам'ять» була обмежена кількість дітей, проте усі учні середньої і старшої ланки у нашій школі відчували свою причетність до важливої і надзвичайної справи з увічнення пам'яті, тому на зміну випускникам пам'ятні місця в дні трагічних дат охоче відвідують їхні наступники.

В учительській спільноті є популярним таке висловлювання: «Учень – це не чаша, яку треба наповнити, а смолоскип, який треба запалити». Додам, що запалити в учня інтерес до знань може лише вчитель, який сам палає інтересом до пошуку і навчання. Тому, попри усі проблеми з викладанням історії Голокосту у школі, все залежить від бажання вчителя: якщо він зацікавлений, то знайде і час, і можливість.

¹⁰ Проект «Збережемо пам'ять»: http://avsizova.blogspot.com/2016/04/blog-post_91.html.

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ПРО ГОЛОКОСТ
ТА ІНШІ ГЕНОЦИДИ В УКРАЇНІ.
ПРОБЛЕМА ВКЛЮЧЕННЯ
В НАЦІОНАЛЬНУ МОДЕЛЬ ПАМ'ЯТІ

ФОРМУВАННЯ ТА ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ МЕМОРІАЛЬНОГО
ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ У СФЕРІ
ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГЕНОЦИДІВ
І ПОДОЛАННЯ ЇХНІХ НАСЛІДКІВ
(на прикладі нормативно-правових актів 2015 р.)

Нормативно-правові акти, присвячені вшануванню жертв геноцидів, є складовою меморіального законодавства держави. Вперше подібна категорія з'явилася у французькому публічному та науковому дискурсі. Меморіальне законодавство у правовій традиції поділяють на декларативне та кримінальне¹. Декларативні норми покликані відобразити офіційну позицію щодо тих або тих резонансних подій минулого. Зазвичай вони стосуються тих моментів історії, які несли в собі загрозу нації чи цивілізації або були знаковими для цивілізаційного чи національного розвитку. Кримінальне законодавство меморіального характеру передбачає покарання за ті оцінки визначених історичних подій, які є діаметрально протилежними до офіційних інтерпретацій². При цьому в одному законі (чи іншому нормативному акті) може міститися одночасно два типи меморіальних норм: як декларативна оцінка історичної події, так і визначення покарання за її «неправильну» інтерпретацію.

У 2015 р. в Україні було ухвалено низку нормативно-правових актів меморіального характеру. Серед них – указ П. Порошенка від 12 серпня 2015 р. «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами трагедії Бабиного Яру»³. Саме в ньому проблематика Голокосту вперше постає магістральною темою цього місця пам'яті. Про це свідчить вже вступна частина указу: «З метою увічнення пам'яті про одну з

¹ *Копосов Н.* Политика памяти и мемориальные законы // *Русский журнал*. – 2011. – 24 августа: <http://www.russ.ru/pole/Politikamyatiimemorialnyezakony>.

² *Ганжуров Ю.* Законодавство меморіальне // *Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів* / Кер. авт. кол. А. М. Киридон. – Київ, 2013. – С. 135–139.

³ Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами трагедії Бабиного Яру» від 12.08.2015 р. № 471/2015 // Президент України. Офіційне інтернет-представництво: <http://www.president.gov.ua/documents/4712015-19313>.

найтрагічніших сторінок Голокосту – масове вбивство євреїв Києва, вшанування жертв злочинів, скоєних нацистами під час окупації столиці України, – мирних жителів усіх національностей, військовополонених, учасників українського визвольного руху... постановляю...»⁴. Окрім уже традиційного набору комеморативних практик і просвітницьких заходів та реактуалізації ідеї В. Юценка про створення меморіального музею на території заповідника, цим указом також передбачено «...створення за участю Національної академії наук України у Меморіальному комплексі “Національний музей історії України у Другій світовій війні” експозиції про одну з найтрагічніших сторінок Голокосту – масове вбивство євреїв 29–30 вересня 1941 року у Бабиному Яру...» (п. 2 указу)⁵.

Дещо менше оптимізму в контексті комплексної політики вшанування пам'яті жертв геноцидів вселяють ухвалені українським парламентом 9 квітня 2015 р. чотири закони, які у публічному дискурсі означили «законами про декомунізацію». Спрямовуючи магістральну лінію державної політики пам'яті у русло концептів «героя» і «злочинця», вони, значною мірою, і надалі залишають на маргінесі долю жертв. У Законі «Про увічнення перемоги над нацизмом» категорію «геноцид» епізодично згадано лише одного разу у п'ятому абзаці преамбули з погляду втрат українського народу: «...націонал-соціалістичним (нацистським) та комуністичним тоталітарним режимами на території України було вчинено численні злочини проти людства та людяності, воєнні злочини та злочини геноциду, внаслідок чого Україні та Українському народові було завдано величезних втрат...»⁶. І надалі в усьому тексті Закону категорія «жертви» фігурує в контексті екстраполяції на сучасну українську політичну націю, але без означення конкретних етнічних груп (тобто простежується значна телеологічна домінанта в конструюванні інтерпретації минулого). Такі терміни, як Голокост і геноцид ромів, у цьому нормативному акті не згадано. Однак у декларативній частині іншого Закону – «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів» –

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» від 09.04.2015 р. № 315-VIII // Верховна Рада України: офіційний веб-портал: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/31519>.

досить впевнено вирінає проблематика Голодомору 1932–1933 рр. До перших трьох абзаців обґрунтовальної частини Закону включено посилання на резолюцію Європейського Парламенту в пам'ять про Голодомор, Спільну заяву з нагоди 70-х роковин Голодомору, прийняту на 58-й сесії Генеральної Асамблеї ООН, Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років»⁷. Постають такі запитання: чому серед переліку цих документів немає резолюції Генеральної Асамблеї ООН про Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту, рамкового рішення Європарламенту, яким рекомендовано запровадити карне законодавство за публічне заперечення Голокосту, рекомендації Ради Європи про визначення Дня пам'яті жертв геноциду народів рома і синті, української постанови про вшанування пам'яті жертв геноциду ромів? Чому українські парламентарі, опрацьовуючи текст законопроекту, забули про етнічні меншини, які були жертвами геноцидів на території України? Поки що важко дати ствердну відповідь на ці запитання. Впевнено постулювати можна лише про одне: декларативні частини ухвалених 9 квітня 2015 р. законів причинилися до вшанування пам'яті жертв геноцидів лише у контексті Голодомору. Проте навіть його жертви тут губляться у домінуючому наративі «героїв» і «злочинців». За влучним висловом О. Шевель, ці «...закони не відображають європейських стандартів політики пам'яті, які ставлять на центральне місце вшанування жертв серед цивільного населення внаслідок політичного насильства...»⁸.

На окрему увагу заслуговують криміналізаційні положення квітневих законів 2015 р. Дискусії щодо (не)криміналізації публічного заперечення Голокосту та інших геноцидів актуалізувалися серед українських політиків ще у середині 2000-х рр. Від початку вони велися у руслі угорського та прибалтійського сценаріїв – криміналізувати пропонували не лише заперечення Голокосту, а й злочинів комунізму. Перші ініціативи на вищому державному рівні у цьому напрямі були здійснені саме в такому контексті. Закон України «Про Голодомор» передбачав запровадження карної відповідальності за

⁷ Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 09.04.2015 р. № 317-VIII // Верховна Рада України: офіційний веб-портал: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/31719>.

⁸ Шевель О. Щоб відповідати європейським стандартам, «закони про декомунізацію» потребують змін // Аналітична платформа VoxUkraine: <http://voxukraine.org/aboutukr/>.

заперечення геноциду. У 2007 р. В. Ющенко запропонував парламенту внести зміни до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України, згідно з якими передбачалася б карна відповідальність за заперечення Голодомору «як геноциду Українського народу та Голокосту як геноциду єврейського народу»⁹. Згідно з проектом президента, за це публічне заперечення було передбачено штраф або позбавлення волі до двох років. Однак перша спроба криміналізувати інтерпретацію минулого не увінчалася успіхом: більшість депутатів Верховної Ради небезпідставно піддали жорсткій критиці зміст законопроекту В. Ющенка. Зокрема, найбільше питань викликало формулювання «як геноциду Українського народу». Тобто мова йшла про покарання не за заперечення Голодомору 1932–1933 рр. як факту, а саме про його неправильну інтерпретацію. Г. Касьянов із цього приводу зауважив, що в жодному із подібних законодавчих актів у європейських країнах не передбачено покарання за інтерпретацію, у них «ідеться або про висловлення публічної зневаги, або про намагання виправдати злочини нацистів, або навмисно применшити їх, або про фактичну пропаганду антисемітизму, національної чи расової ворожнечі...»¹⁰. Тому пропонуване В. Ющенком у законопроекті формулювання давало надто широкий простір для кваліфікації тих чи тих діянь злочинними. Небажання депутатів підтримати такі кримінальні нововведення призвело до того, що ст. 2 Закону України «Про Голодомор» щодо покарання за публічне заперечення злочину тривалий час не діставала практичного втілення.

Другу спробу криміналізації публічного заперечення геноцидів у дещо іншому контексті було здійснено в 2014 р. Один із так званих «диктаторських законів» від 16 січня 2014 р. визначав карну відповідальність за заперечення злочинів фашизму¹¹. Незважаючи на скасування означених нормативних актів, криміналізація заперечення злочинів фашизму увійшла до числа тих чотирьох законодавчих нововведень, які було заново ухвалено на тому самому засідан-

⁹ Касьянов Г. *Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х)*. – Київ, 2010. – С. 62.

¹⁰ Там само. – С. 64.

¹¹ Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за заперечення чи виправдання злочинів фашизму» № 735-VII від 28.01.2014 р. // Верховна Рада України: офіційний веб-портал: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/73518>.

ні Верховної Ради (28 січня 2014 р.), на якому їх було скасовано. Тому, принаймні із формально юридичного погляду, публічне заперечення Голокосту та геноциду ромів надалі тягнуло за собою кримінальну відповідальність у контексті злочинів фашизму. Проте доля втілення цих норм та їх практична функціональність залишилися невизначеними. Цей нормативний акт містив низку юридичних недоліків і потребував коригування. Його серйозну критику із юридичного погляду було наведено у статті І. Усенка та Є. Ромінського¹².

Проблему було врегульовано із прийняттям законів «про декомунізацію». Сфокусуємо увагу лише на тих їхніх положеннях, які безпосередньо стосуються заборони публічного заперечення Голодомору, Голокосту та геноциду ромів. Таку заборону встановлено Законом України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні». Як уже зазначено, про Голодомор у Законі йдеться лише в декларативній частині, а Голокост і геноцид ромів там не фігурують як категорії. Однак у п. 1 ст. 5 Закону зазначено: «Держава здійснює розслідування злочинів геноциду, злочинів проти людства та людяності, військових злочинів, вчинених в Україні представниками комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів...»¹³. Із цього формулювання випливає, що геноциди належать до числа злочинів як комуністичного, так і нацистського режимів. Вживання цієї категорії в множині дає підстави висновувати про те, що злочинними діяннями вважають у тому числі й Голодомор 1932–1933 рр., Голокост та геноцид ромів. Статтею 3 Закону заборонено пропаганду комуністичного та націонал-соціалістичного режимів і поширення їхньої символіки. Саме під категорію «пропаганда» теоретично і потрапляє заборона публічного заперечення геноцидів чи применшення їхніх наслідків, адже

¹² Усенко І., Ромінський Є. Висновок щодо Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за заперечення чи виправдання злочинів фашизму» від 16 січня 2014 р. № 729-VII // Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи: <http://www.khpg.org/index.php?id=1390831618>.

¹³ Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 09.04.2015 р. № 317-VIII // Верховна Рада України: офіційний веб-портал: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/31719>.

цей термін визначено як «...публічне заперечення, зокрема через засоби масової інформації, злочинного характеру комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років в Україні, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму...»¹⁴. Поки що залишається лише здогадуватися, чи підлягають забороні наукові праці, в яких вчені дискутують з приводу геноцидної сутності Голодомору 1932–1933 рр., адже в академічному середовищі немає консенсусу щодо оцінки цих трагічних подій. Припускаємо, що ті вчені, які визнають факт Голодомору як злочину, але не трактують його геноцидом, жодною мірою не заперечують злочинного характеру комуністичного режиму, а, отже, не підпадають під заборонні норми Закону. Все ж історикам, які трактують голод 1932–1933 рр. як природне лихо, імовірно доведеться бути обережнішими у своїх інтерпретаціях. Зрештою поки що важко судити про те, як працюватиме цей нормативний акт на практиці.

Чи не найбільшу проблему у сфері меморіальної політики було створено іншим меморіальним законом, прийнятим 9 квітня, – «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті»¹⁵. Йдеться про п. 1 ст. 6 Закону: «Громадяни України, іноземці, а також особи без громадянства, які публічно виявляють зневажливе ставлення до осіб, зазначених у статті 1 цього Закону, перешкоджають реалізації прав борців за незалежність України у XX столітті, несуть відповідальність відповідно до законодавства»¹⁶. Оскільки особами, до яких відтепер заборонено ставитися зневажливо, є всі члени ОУН та УПА (про що зазначено у статті 1), частина з яких були учасниками антиєврейських акцій у міжвоєнний період та співучасниками злочину Голокосту у воєнний, означена норма Закону забороняє жертвам цих злочинів публічно вказувати на своїх катів. Варто було б поцікавитися у жертв Голокосту, чи відчувають вони сатисфакцію від криміналізації публічного заперечення злочинного характеру нацизму такою ціною. З одного боку, цю ситуацію можна частково виправити шляхом внесення до Закону окремою статтею положення, зазначеного

¹⁴ Там само.

¹⁵ Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» від 09.04.2015 р. № 314-VIII // Верховна Рада України: офіційний веб-портал: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/31419>.

¹⁶ Там само.

у схожому польському Законі «Про комбатантів». Із числа останніх цим законом вилучаються особи, які вчинили «убивство або інші злочини проти цивільного населення у період до 31 грудня 1956 року у зв'язку з діями, визнаними як бойові, або діями, які Закон розглядає як такі ж, і за які цим особам було винесено остаточний судовий вирок» (ч. 7 п. 2 ст. 27 Закону «Про комбатантів»)¹⁷. Проте це стосується лише конкретних осіб, провину яких визнано судом. Але як бути з уже покійними борцями за визволення, чию провину доведено архівними документами? Чи підпадають під заборону публічна критика та осуд їхньої злочинної діяльності? У Законі «Про комбатантів» немає криміналізаційних норм, тому в Польщі таких питань не виникає. Загалом же склалася парадоксальна ситуація: засудження тоталітарних режимів в «антикомунізаційних законах» поєднується із забороною критики членів ОУН, які сповідували тоталітарну ідеологію інтегрального націоналізму (як її небезпідставно означив О. Зайцев)¹⁸.

Оцінюючи ж криміналізаційні норми меморіальних законів 9 квітня 2015 р., загалом зазначимо, що вони явно не сприяють розвитку в Україні об'єктивних наукових студій геноцидознавства. Але найбільше вони перешкоджають деконструкції міфу про «безгрішність» українського націоналізму. Як показав приклад дискусії про Єдвабне у сусідній Польщі, така деконструкція може бути корисною не лише як перехідне правосуддя (*transitional justice*) для жертв, а й для переоцінки цінностей та остаточного подолання тоталітарної спадщини. Допоки в законодавчі акти, прийняті Верховною Радою 9 квітня 2015 р., не буде внесено поправки, які сприятимуть переоцінці не лише нацистського і комуністичного тоталітарного минулого, а й українського націоналістичного, – вони так і залишатимуться «законами про декомунізацію», а не законами про подолання усїєї тоталітарної спадщини.

¹⁷ U stawa z dnia 24 stycznia 1991 r. o kombatantach oraz niektórych osobach będących ofiarami represji wojennych i okresu powojennego, № 17 // Internetowy System Aktów Prawnych: <http://isap.sejm.gov.pl/VolumeServlet?type=wdu&rok=1991&numer=017>.

¹⁸ Зайцев О. Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки): Нариси інтелектуальної історії. – Київ, 2013. – С. 326.

ПАМ'ЯТЬ ПРО ЖЕРТВИ ГОЛОКОСТУ ТА НОВІ ТРАДИЦІЇ
ВІДЗНАЧЕННЯ ДНЯ ПЕРЕМОГИ В УКРАЇНІ¹

9 травня – одне із небагатьох радянських свят, яке продовжують активно відзначати в Україні та інших країнах колишнього СРСР. За останні двадцять років відбулися поступові зміни культурного ландшафту в колишніх союзних республіках, переосмислення святкових дат і церемоній. Для сучасної України, територія якої сформувалася якраз під час Другої світової, характерний різноманітний досвід війни, який передбачає різну пам'ять про ці події. В українському суспільстві виникла своєрідна конкуренція серед різних категорій «жертв» і серед «героїв», які воювали у складі Червоної армії або позиціонували себе «борцями за незалежну Україну». Це стало приводом для політиків і дослідників говорити, що пам'ять про війну для України стала причиною «розколу суспільства» і нової «війни за війну»². Цей конфлікт інтерпретації пам'яті про війну позначився і на традиції святкування Дня Перемоги у різних регіонах України.

Для Російської Федерації перемога у «Великій Вітчизняній війні» на сьогодні є головним символом, який інтегрує націю. «Це

¹ Подано скорочений варіант статті, підготовленої для «Українського історичного журналу» (2016, № 3 (528)): Пастушенко Т. (Київ), Титаренко Д. (Донецьк – Кривий Ріг), Чебан О. (Одеса). 9 травня 2014–2015 рр. в Україні: старі традиції – нові церемонії відзначення.

² Wylegala A. Podzielona czy zróżnicowana? Jeszcze raz o pamięci społecznej na Ukrainie (z tożsamością w tle) // *Kultura i Społeczeństwo*. – 2015. – № 2. – S. 99–116; Гриневич В. Війна за війну // *Критика*. – 2012. – Ч. 6 (176): <http://krytyka.com/ua/articles/viyna-za-viynu>; Журженко Т. «Чужа війна» чи «спільна Перемога»? // *Критика*. – 2011. – Червень: <https://krytyka.com/ua/articles/chuzha-viyna-chy-spilna-peremoha>; *Jilge W.* The Politics of History and the Second World War in Post-Communist Ukraine (1986/1991–2004/2005) // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Band 54. – München, 2006. – S. 50–81; *Marples David.* Heroes and Villains: Creating National History in Contemporary Ukraine. – Budapest; New York, 2008; *Scherrer Jutta.* Konkurrierende Erinnerungen // *Flacke M.* (Hg.). *Mythen der Nationen 1945 Arena der Erinnerungen*, Berlin. – Berlin, 2004. – S. 719–736; *Scherrer Jutta.* Siegesmythos versus Vergangenheitsaufarbeitung // *Ibid.* – S. 619–670.

найбільш значуща подія в історії Росії. Як вважають її жителі, основний образ національної свідомості»³. Соціологи зазначають неухильне зростання символічної ваги цієї події у російському суспільстві, особливо після обрання президентом В. Путіна. Перемога над нацизмом стала також одним із центральних компонентів концепції «русского мира», а пам'ять про радянське минуле є важливим легітимуючим чинником сучасного домінування Москви над пострадянським простором⁴.

Після революційних подій на Майдані взимку 2013–2014 рр., анексії Росією Криму і початку війни на Донбасі відбулися відчутні зміни у комеморативній практиці України. У цій короткій публікації я хотіла б представити попередні результати двох міжнародних проектів, у яких брала участь. Це проект «Історія та діалог в Україні. Документаційний проект про 9 травня» (керівник Йоган Хельбек, 2014 р.)⁵ та проект «Перемога – свобода – окупація: Військові меморіали церемонії пам'яті, присвячені 70-й річниці закінчення Другої світової війни у постсоціалістичній Європі» (керівники Міша Габович та Катя Махотіна, 2015 р.)⁶. Завдання в обох проектах було схоже: шляхом зовнішнього спостереження та коротких

³ Гудков Лев. «Память» о войне и массовая идентичность россиян // «Неприкосновенный запас». – 2005. – № 2–3(40–41): <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/gu5.html>.

⁴ Вавжонек Міхал. Місце та роль православ'я у концепції «русского мира» // Схід–Захід: іст.-культ. зб. – Вип. 16–17. Нео-антиколоніалізм vs нео-імперіалізм: релевантність постколоніального дискурсу на пострадянському просторі / За ред. Г. Грінченко, Т. Дзядевич; Східний інститут українознавства ім. Ковальських та ін. – Харків, 2013. – С. 311.

⁵ Hellbeck J., Gourlan E. Victory Day in Ukraine // Eutopia. Ideas for New Europa: <http://eutopiamagazine.eu/en/jochen-hellbeck/columns/victory-day-ukraine>.

⁶ Gabowitsch M. 'Der Tag des Sieges' // *Stuttgarter Zeitung*. – 2015. – 5 May (106). – S. V1; Hellbeck J. 'Das zerklüftete Gedenken' // *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. – 2015. – 5 May: <http://www.faz.net/aktuell/politik/die-gegenwart/70-jahre-nach-dem-zweiten-weltkrieg-zerklueftetes-gedenken-13572281.html>; Hellbeck J. 'Wie der Krieg das Kriegsdenken überschattet' // *Krautreporter.de*. – 2015. – 11 May: <https://krautreporter.de/669--wie-der-krieg-das-kriegsgedenken-uberschattet>; Makhotina E. 'Der 9. Mai in Berlin: Gedenkfeier als Protest und Selbstvergewisserung' // *Erinnerungskulturen Erinnerung und Geschichtspolitik im östlichen und südöstlichen Europa*. – 2015. – 13 May: <http://erinnerung.hypotheses.org/144>; Pastushenko T. Der 9. Mai in Kiew: Krieg der Erinnerung // "Friedenszeiten". *Erinnerungskulturen Erinnerung und Geschichtspolitik im östlichen und südöstlichen*. – 2015. – 2 July 2015: <http://erinnerung.hypotheses.org/297>.

інтерв'ю з'ясувати у присутніх на церемоніях їхнє ставлення до свята та місць пам'яті.

Традиції святкування Дня Перемоги в Радянському Союзі

Сценарій святкування 9 травня в СРСР, який сформувався упродовж 1946–1991 рр., складався із війських почесей загиблим на війні і шанування живих ветеранів. Цього дня, або напередодні, проходили урочисті збори представників органів влади за участю ветеранів війни, на вулиці організовували колективні частування «солдатською кашею», виступали самодіяльні і професійні артисти, ввечері відбувався святковий салют. Лише в окремих випадках День Перемоги над нацизмом відзначали проведенням **військових парадів**. У Москві їх проводили лише тричі у ювілейні 1965, 1985 та 1990 рр.⁷ У радянському Києві такі паради пройшли лише у 1965 та 1990 рр. Інколи у ювілейні роки проводили ще демонстрації ветеранів по вулиці Хрещатик, мітинг або військово-спортивну виставу на Центральному стадіоні (1975, 1985 рр.). Основними елементами радянської святкової системи залишалися річниця Жовтневої революції 7 листопада та міжнародний день солідарності трудящих – 1 травня, саме у ці дні щорічно проводили військові паради та масові демонстрації⁸. Тобто День Перемоги певною мірою конкурував зі «старими» святковими датами і не мав універсального значення у радянському святковому календарі⁹.

Розпад СРСР призвів до поступових змін культурного ландшафту в колишніх союзних республіках, переосмислення святкових дат і церемоній. У Росії сталося перетворення Дня Перемоги на одне з центральних свят, яке демонструє могутність, а також амбіції країни на роль глобального геополітичного гравця, апелюючи до пере-

⁷ Радянська Україна. – 1965, 1985, 1990, 10 травня.

⁸ *Malte Rolf*. Das sowjetische Massenfest. – Hamburg, 2006. – S. 141.

⁹ *Yekelchik Serhy*. The Leader, the Victory, and the Nation: Public Celebrations in Soviet Ukraine under Stalin (Kiev, 1943–1953) // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge*. – 2006. – Bd. 54, H. 1. – P. 3–19; *Tumarkin N.* The Living and the Dead. The Rise and Fall of the Cult of WWII in Russia. – New York, 1994; *Weiner A.* Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution. – Princeton: Princeton University Press, 2001. – 416 p.

моги Радянського Союзу над націонал-соціалізмом¹⁰. У пострадянській Україні збереглися універсальні елементи святкування, тобто ритуал пам'яті загиблих і заходи шанування ветеранів. Залишилася традиційна радянська естетика і музичний супровід урочистостей, але обов'язковим символічним елементом урочистостей став державний жовто-блакитний прапор. Окрім цього дня, до державного календаря поступово були внесені інші дати, пов'язані з подіями Другої світової війни в Україні, як-от День пам'яті жертв Бабиного Яру (1991)¹¹, річниці визволення від «німецько-фашистських загарбників» України та Києва, День партизанської слави (2001)¹², Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту (2012). Під впливом активізації святкувань у Росії, починаючи з 2000 р. офіційний сценарій загальнодержавного святкування на 9 травня у Києві обов'язково передбачав урочисту ходу ветеранів Хрещатиком та Майданом Незалежності¹³. Прихід до влади у 2010 р. В. Януковича був позначений проведенням, уперше за 15 років, військового параду на День перемоги. У 2011–2013 рр. у центрі столиці почали організовувати військово-історичні театралізовані шоу, в яких брали участь активісти громадських організацій і ветеранів війни¹⁴. Відбулося зміщення акцентів свята від практик вшанування пам'яті та глорифікації учасників війни до його фестивалізації і комерціалізації¹⁵.

Загалом для пострадянської України характерна фрагментація святкового ландшафту та його надзвичайна політизація. Це виявляється у роздробленості святкового суспільства і децентралізованій хореографії міського свята. Наприклад, у 2013 р., після офіційної церемонії по центральних вулицях Києва свої демонстрації

¹⁰ *Malte Rolf. Das sowjetische Massenfeste. – Hamburg, 2006 – S. 352.*

¹¹ Від вересня 1991 р. щороку відбувається церемонія покладання квітів у Бабиному Яру (Виступ Л. Кравчука: [на мітингу-реквіємі: присвяченому 50-річчю трагедії в Бабиному Ярі] // *Демократична Україна*. – 1991. – 8 жовтня; *Київська правда*. – 1991. – 8 жовтня).

¹² Указ Президента України Леоніда Кучми «Про День партизанської слави» від 30 жовтня 2001 р. № 1020/2001.

¹³ *Хрещатик*. – 2000. – 11 травня.

¹⁴ «Подарунки, святкова хода, солдатська каша... До Дня Перемоги столиця готується ґрунтовно» // *Хрещатик 2002*. – 30 квітня: <http://www.kreschatic.kiev.ua/ua/2213/art/5247.html>.

¹⁵ Про подібну тенденцію в пострадянській Росії зазначає у своєму дослідженні німецький історик М. Рольф: *Рольф М. Советские массовые праздники*. – Москва, 2009. – С. 362–365.

провели ліві партії та об'єднання під партійними політичними гаслами, прапорами і радянською символікою. А представники демократичної опозиції провели окрему церемонію покладання квітів до могили Невідомого солдата. У Донецьку центральним святковим дійством стало масове (2 тисячі осіб) виконання пісні «День Перемоги»¹⁶, а у Дніпропетровську пройшов військовий парад та хода учасників акції «Безсмертний полк»¹⁷. У Львові на день Перемоги рішенням міської влади взагалі заборонили проводити масові публічні акції¹⁸. Такий плюралізм свідчив про нездатність конкуруючих груп досягти компромісу або монополізувати символічні (й матеріальні) ресурси для закріплення своєї версії минулого¹⁹. З іншого боку, конфлікти навколо інтерпретації історії Другої світової війни і проведення свята інспірувалися не лише внутрішніми чинниками, а й втручанням ззовні, з боку Російської Федерації. У останнє десятиліття святкування Дня Перемоги для українських президентів фактично перетворилося на «тест на лояльність»²⁰. А геополітична боротьба за гегемонію на пострадянському просторі маскувалася під конфлікт історичних наративів про війну і описувалася мовою війни.

Війна наративів і символіки

Під час революції взимку 2013–2014 рр. історична символіка та риторика Другої світової війни стали чітким маркером для прихильників європейської інтеграції та носіїв проросійських настроїв.

¹⁶ <http://tsn.ua/ukrayina/u-donecku-tisyachi-lyudey-zaspivali-dlya-rekordu-den-peremogi-293609.html>.

¹⁷ https://www.youtube.com/watch?v=UnCc5I9TT_Y; <http://www.unian.net/politics/785821-po-ulitsam-dnepropetrovska-proshla-kolonna-bessmertnogo-polka.html>.

¹⁸ Раніше у 2011 р. у Львові на 9 травня сталася бійка між демонстрантами із георгіївськими стрічками і червоним прапором та членами партії «Свобода». Напередодні Верховна Рада України ухвалила закон, який зобов'язував використовувати радянську символіку під час свята 9 травня. Копії червоного прапора, який було встановлено у 1945 р. над Рейхстагом у Берліні, треба було вивішувати на будинках поруч із державним прапором.

¹⁹ <http://krytyka.com/ua/articles/chuzha-viyina-chy-spilna-peremoha?page=2#sthash.34htMeVV.dpuf>.

²⁰ Zhurzhenko Tatiana. Russia's never-ending war against "fascism" (Memory politics in the Russian-Ukrainian conflict): <http://www.eurozine.com/articles/2015-05-08-zhurzhenko-en.html>.

На Майдані учасники протестів використовували державні символи України: прапор України та бойовий червоно-чорний прапор Організації українських націоналістів. Тим часом основною символікою так званого Антимайдану стали прапори Російської Федерації й Комуністичної партії та георгіївська стрічка, яку у попередні роки використовували на День Перемоги²¹. Після втечі президента В. Януковича до Росії і приходу до влади революційних сил, проросійські активісти використовують цю стрічку, щоб засвідчити опозицію до нової влади Києва. А під час окупації Криму і розгортання російської агресії на Сході України проросійські колабораційні військові формування теж почали носити георгіївські стрічки. Таким чином, навесні 2014 р. цей символ отримав чітку негативну конотацію і почав асоціюватися тепер із прихильниками антиукраїнських сил. Хоча початковою ідеєю використання стрічки було збалансувати «офіціоз і пафос» державного свята, дати людям можливість «позначити» своє ставлення до свята Великої Перемоги, висловити повагу і вдячність ветеранам-фронтовикам²².

Напередодні 9 травня 2014 р. постало питання, чим замінити на тематичних телевізійних логотипах українських медіа «традиційну» георгіївську стрічку. Нову символіку – квітку маку – розробив харківський дизайнер Сергій Мішакін²³, який взяв за основу Rememberance Poppy, відомий у світі знак пам'яті про полеглих на війні, і створив чіткий графічний малюнок у вигляді стилізованої квітки, схожої на рану. «Ідея полягала в тому, щоб не просто розробити нову атрибутику, а і запропонувати переосмислити це «свято» у свідомості українців, змістивши акцент з пафосу перемоги на усвідомлення жаху війни і збереження пам'яті про загиблих»²⁴.

Риторичу Великої Вітчизняної війни використовували російські пропагандисти для опису протестів на Майдані, як «історичні аргу-

²¹ Ушакин Сергей. Вспоминая на публике. Об аффективном менеджменте истории // Гефнер, 14.11.2014: <http://gefner.ru/archive/13513>.

²² Там же.

²³ 3z.com.ua.

²⁴ Мішакін Сергій: «Квітка маку схожу на рану, чіпляти її на комірць – це як приміряти на себе постріл» // *Українська правда. Життя*: <http://life.ppravda.com.ua/person/2014/05/15/168426/>.

менти» для виправдання анексії Криму і конструювання «Новоросії» та ідеологічного забезпечення військових дій на Сході України. Історико-емоційний місток від війни «Великої Вітчизняної» до сучасної війни на Донбасі відіграє провідну роль в обґрунтуванні війни з боку самопроголошених ДНР і ЛНР, тема боротьби з нацизмом стала невід'ємною частиною офіційного історичного і владного дискурсу на цих територіях. В українських та світових ЗМІ російська військова агресія також отримала оцінку з точки зору розгортання подій Другої світової війни. Окупація Криму прямо порівнювалася з аншлюсом Австрії нацистською Німеччиною²⁵, агресивна політика Російської Федерації – з поведінкою на міжнародній арені нацистської Німеччини, а президента В. Путіна – з нацистським лідером А. Гітлером²⁶. У риторичному описі нинішньої війни з українського боку також вживаються мовні звороти з тезаурусу «Великої Вітчизняної війни» з метою мобілізації населення на захист вітчизни. Дослідники пояснюють це перш за все сильною інерцією пізньорадянської освіти і масової культури, а також рідною пам'яттю про війну²⁷. Історична риторика також показує, як минуле залишається елементом, інструментом, складовою частиною жорсткої політичної боротьби.

У 2013–2015 рр. у суспільному просторі безперервно тривали публічні дискусії щодо того, чи потрібно «конкурувати» з Росією за перемогу у війні, як відійти від мілітарного та «імперського» дискурсу про Другу світову війну в Україні²⁸. Революція та війна на Донбасі, яка до весни 2015 р. забрала тисячі життів, підштовхнули

²⁵ *Зубов А.* Это уже было. Мы на пороге полного разрушения системы международных договоров, экономического хаоса и политической диктатуры: <http://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2014/03/01/andrej-zubov-eto-uzhe-bylo>.

²⁶ *Мотиль Олександр.* Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження. – Київ, 2009. – 200 с.; *Зайцев Олександр.* Фашизоїдна Росія // *Zaxid.Net*. 2014. – 11 березня: http://zaxid.net/news/showNews.do?fashizoyidna_rosiya&objectId=1304364.

²⁷ *Портнов Андрій.* «Великая Отечественная война» 2014–2015 // *Уроки истории*. – 19 лютого 2005: <http://urokiistorii.ru/node/52475>.

²⁸ Про це постійно наголошують у своїх виступах та публікаціях письменниця та історик Олена Стяжкіна, історики Віталій Нахманович, Андрій Портнов та інші (Нахманович Віталій, інтерв'ю на громадському радіо від 25.01.2015 року: <http://hromadskeradio.org/2015/01/25/yakshho-mi-vigrayemo-ideologichnu-viyunotodi-mi-vigrayemo-i-viyunu-u-poli-vitaliy-nahmanovich>; Інтерв'ю Олени Стяжкіної для «Української правди»: 12 лютого 2015: <http://life.pravda.com.ua/person/2015/02/12/189239>).

український політикум до радикальніших кроків у публічних презентаціях Другої світової війни. Головною новацією тих заходів можна вважати відмову від наративу «Дня Перемоги», який розділяє людей на переможців і переможених, не залишає місця для дискусії про трагічний досвід війни. В указі Президента України П. Порошенка від 24 березня 2015 р. про відзначення 8 травня Дня пам'яті та примирення уперше з часів незалежної України війну з нацистською Німеччиною назвали не «Великою Вітчизняною», а «Другою світовою». Використання в офіційному дискурсі терміна «Друга світова війна» замість «Велика Вітчизняна» створює умови для розширення історичного і хронологічного контекстів святкувань, залучення до нього нових учасників. Також в указі було визначено основні форми увічнення перемоги над нацизмом та вшанування пам'яті жертв Другої світової війни, відмінено низку святкових заходів до 70-ї річниці Дня Перемоги, запланованих ще у 2013 р., у тому числі військовий парад на Хрещатику.

У комплексі контрпропагандистських заходів воєнного часу слід розглядати прийняття Верховною Радою 9 квітня 2015 р. чотирьох законів, спрямованих на декомунізацію України. Всі чотири закони мають безпосередній вплив на комеморативні практики, пов'язані з Другою світовою війною, покликані слугувати деконструюванню комуністичної ідеології і легітимації нових соціокультурних практик²⁹. Закон «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» підтвердив щорічне святкування на державному рівні 9 травня Дня Перемоги над нацизмом у Другій світовій війні, а 8 травня – Дня пам'яті та примирення. Закон про «борців» за українську незалежність включив до цього кола учасників українського визвольного руху, членів Організації українських націоналістів і бійців Української повстанської армії. Одночасно інший закон заборонив використання у політичних акціях нацистської та комуністичної символіки.

²⁹ Ухвалені закони викликали зливу критики з ліберальних, юридичних та інших позицій, не останньою чергою від фахових істориків з України і з-за кордону. Про дискусію див. для прикладу публікації на сайті «Критики»: <http://krytyka.com/ua/solutions/opinions>; Відкритий лист науковців та експертів-українознавців щодо так званого «Антикомуністичного закону» // Критика. – 2015. – Квітень: <http://krytyka.com/ua/articles/vidkrytyy-lyst-naukovtsiv-ta-ekspertiv-ukrayino-znavtsiv-shchodo-tak-zvanoho-antikomunistychnoho-zakonu>; про висновок Венеційської комісії див.: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-REF\(2015\)045-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-REF(2015)045-e).

«Нові» церемонії вшанування пам'яті

Сценарій урочистостей 2015 р. у Києві розробляли на тлі масштабних приготувань у Москві до військового параду на Червоній площі, міжнародної та вітчизняної дискусії про ювілейне святкування 70-річчя закінчення війни в Європі. Він мав продемонструвати «право» України відзначати День перемоги «за своїм власним сценарієм»³⁰. Найбільше нововведень під час святкових заходів було 8 травня у День пам'яті та примирення. Цього дня уперше з нагоди Дня Перемоги відбулося урочисте засідання Верховної Ради, на якому був присутній генеральний секретар ООН Пан Гі Мун, представники дипломатичного корпусу та іноземних парламентів, члени українського уряду. Увечері пройшла загальноукраїнська акція «Перша хвилина миру» та літературно-мистецька постановка «Голос героїв», які мали презентувати нове свято – День пам'яті та примирення. Стрижем урочистостей 8 травня у Києві були виступи Президента, які транслювали телеканали по всій Україні. 9 травня 2015 р. у Києві відбулася офіційна церемонія покладання квітів до могили Невідомого солдата в парку-меморіалі Вічної Слави, яка майже не змінилася від 1960-х рр.³¹ Цього ж дня на площі перед Національним музеєм Великої Вітчизняної війни новобранці ЗСУ склали військову присягу. Із розважальних заходів 9 травня пройшов парад військових оркестрів з України, Польщі, Йорданії, Сербії, Литви та Естонії. Традиційний військовий салют 9 травня і цього року, як і 2014-го, скасували з міркувань безпеки.

Для описаних офіційних святкових церемоній у Києві характерне залучення нових «дійових осіб». Окрім представників влади та ветеранів Червоної армії, на святі були присутні ветерани УПА, колишні в'язні нацистських концтаборів та воїни Збройних Сил України, які воювали на Донбасі. Святкові презентації 8 і 9 травня унаочнили також зміни в соціальній структурі українського суспільства. Важливими учасниками урочистих заходів були воїни Збройних Сил України. Їхня присутність на святі зумовлена не тільки зростанням авторитету військових у суспільстві, яке веде війну,

³⁰ Виступ П. Порошенка 8 травня 2015 р. у Верховній Раді України.

³¹ https://www.youtube.com/watch?v=fOpKseU_rRM.

демонстрацією символічної спадкоємності поколінь, а радше мала ще й компенсаторний знак – публічно вшанувати загиблих воїнів у війні на Донбасі.

Нові святкові традиції: зона замовчування

Разом з тим, нові заходи не відображають усіх аспектів пам'яті про війну в Україні. У зоні замовчування залишилася пам'ять про Голокост. Фактично, нова комеморативна практика поки що відбувається в рамках того самого радянського дискурсу про Велику Перемогу, де 9 травня асоціюється насамперед із бойовими діями і втратами військових, а не з визволенням концтаборів і винищенням мільйонів євреїв, трагедією інших категорій цивільного населення. Жертви Голокосту традиційно не були залучені до церемоній ні 9 травня на День Перемоги, ні 8 травня у День пам'яті та примирення. Президент України Петро Порошенко тричі публічно виступав у ці дні. Основне звернення його виступів цілком логічно адресувалося у першу чергу до учасників війни сучасної, яка триває на Донбасі, а вже потім – до ветеранів і свідків давньої війни. Але в промовах варто було також сказати хоча б кілька слів про жертви Голокосту і жертви нацизму, що є дуже важливим для глави держави, яка прагне стати офіційною частиною Європейського Союзу. Літературно-мистецька постановка «Голос героїв» з художнього погляду мала багато новацій як для концерту до Дня Перемоги – живий звук, сучасна поезія і рок-виконавці. Уперше репертуар концерту майже не мав військових радянських пісень. Однак історичний зміст сценарію концерту викликає багато запитань. Він містив майже півгодинний сюжет про депортацію татар із Криму, проте не було згадки про інші категорії та національності України – жертви нацизму і сталінізму. Реакція одного з авторів цього перформансу Євгена Ніщука на подібне зауваження була цілком щирою, і водночас свідчить про перебування суспільної думки у полоні радянського дискурсу про війну: «Якось ми про ці акценти забули. Я не думаю, що це свідомо...»³².

Зміщення акцентів у пам'яті про війну, включення до неї окрім героїчного наративу ще й голосів жертв – є одним із перспективних

³² Інтерв'ю з Євгеном Ніщуком, 9 травня 2015 р., кафе музею війни.

напрямів подальшого розвитку сценарію свята в Україні. Наратив про «жертви війни» руйнує до певної міри імперський (радянський) дискурс «Великої перемоги», на відміну від практики змагатися, чий «герої були переможцями» у Другій світовій війні. Дискурс Голокосту включає до комеморативних практик різні етноси і національності – євреїв, ромів, татар, поляків, а не лише українців чи росіян. Пам'ять про жертви своєю чергою сприятиме об'єднанню суспільства. Згадки про жертви Голокосту під час урочистих комеморацій 9 травня включатимуть пам'ять про Голокост до українського суспільства. Також важливо залучити до сценарію Дня Перемоги і нові місця пам'яті. Чому б не почати урочистості на День пам'яті і примирення 8 травня із вшанування пам'яті євреїв, розстріляних у Бабиному Яру?

ІСТОРИЧНА ПОЛІТИКА І ПАМ'ЯТЬ ПРО ГОЛОКОСТ.
«НОВА ЄВРОПА» ТА УКРАЇНА

У цій доповіді йтиметься про те, як колективна пам'ять про Голокост, у вигляді загальноєвропейської канонічної версії, взаємодіє зі східноєвропейськими наративами пам'яті та як вона функціонує в українському просторі.

Голокост як канонічна форма «колективної пам'яті» та її репрезентацій є, мабуть, найвідомішим прикладом багатфункціональності. По-перше, це приклад формування національного наративу пам'яті / історії (якщо йдеться про єврейську діаспору США і державу Ізраїль). По-друге, це транснаціональний наратив пам'яті, інструменталізований і канонізований на рівні наднаціональних інституцій (тут я маю на увазі передусім Євросоюз). По-третє, це «наскрізна» тема різних національних наративів (тут можна говорити про всю територію, де мали місце події, об'єднані поняттям Голокост або Шоа). Зрештою, це зразок політики регулювання інтерпретацій минулого через меморіальні закони і юридичні практики.

«Західна Європа»

Канонізований історичний наратив про Голокост є класичним прикладом поєднання афірмативної та дидактичної історії¹, а пов'язану з ним практику, у тому числі міжнародну, зазвичай представляють як класичний приклад транснаціональної історичної політики. Процес перетворення Голокосту на «глобальну ікону» або універсальну транснаціональну форму колективної / історичної пам'яті тривав майже сорок років, з 1960-х².

Основними промоутерами репрезентацій Голокосту як морально і політично впливової форми колективної пам'яті спершу були

¹ Вже саме центральне гасло цього наративу – «Ніколи знову!» (Never again!) – вказує на це.

² Див. дискусію на цю тему: *Alexander J. C. Remembering the Holocaust. A Debate.* – Oxford University Press, 2009.

Німеччина, Ізраїль і США³. У 1990-х трансформація колективної пам'яті про Голокост і становлення відповідного дидактичного історичного нарративу активізувалася у зв'язку з війною на Балканах та етнічними чистками в цьому регіоні (Косово), а також у зв'язку з пошуком фундаментального символу, що забезпечував би єдність «європейської ідентичності».

Уніфікована, кодифікована і канонізована колективна / історична пам'ять про Голокост у вигляді єдиного історичного нарративу перетворилася на транснаціональне явище. Канонічна версія Голокосту постала як результат пошуку об'єднаної ідеї, спільної відповідальності європейців за минуле заради кращого майбутнього.

Зараз достатньо впевнено можна стверджувати, що існує загальноєвропейська історична політика щодо увічнення пам'яті про Голокост, покликана сформувати наднаціональну спільноту пам'яті. З 2005 р. в календарі пам'ятних дат Європейського Союзу 27 січня (день звільнення в'язнів табору смерті в Аушвіці) позначено як Міжнародний день пам'яті Голокосту. Меморіальні комплекси національного рівня, присвячені Голокосту, є в сімнадцяти європейських країнах (у тому числі в Україні), з них 11 – це спеціалізовані музеї⁴.

Голокост як форма загальноєвропейської колективної / історичної пам'яті прийнятий майже всіма європейськими урядами. У 2010 р. Міжнародний день пам'яті Голокосту офіційно відзначали у вісімнадцяти країнах Євросоюзу, в шести країнах була своя дата поминання⁵. Створена за ініціативою прем'єр-міністра Швеції Гьорана Перссона і за підтримки прем'єр-міністра Великої Британії Тоні Блера та президента США Білла Клінтона Міжнародна робоча група зі співпраці у викладанні, дослідженні й увічненні Голокосту (1999) за чотирнадцять років перетворилася на потужний Міжнародний альянс увічнення пам'яті про Голокост (International Holocaust Remembrance Alliance), що об'єднує тридцять одну країну світу (як постійних членів) і десять країн-спостерігачів, із цієї

³ Див. докладніше: *Levy D., Sznajder N. Memory Unbound: The Holocaust and the Formation of Cosmopolitan Memory // European Journal of Social Theory. – 2002. – № 1 (5). – P. 87–106.*

⁴ <http://www.science.co.il/Holocaust-Museums.asp>.

⁵ REPORT FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT AND TO THE COUNCIL. The memory of the crimes committed by totalitarian regimes in Europe, Brussels, 22.12.2010 COM(2010) 783 final, p. 4.

загальної кількості тридцять три – це країни Європи⁶. Представництво в альянсі мають тільки урядові органи, що, мабуть, має забезпечити єдність цілей і методів роботи.

Організація має виховні, освітні (дослідження і викладання історії Голокосту) і політичні завдання: боротьбу з ксенофобією, расизмом і антисемітизмом. У 2010–2014 рр. альянс профінансував дев'яносто три проекти у сорока двох країнах світу, у тому числі у двадцяти дев'яти країнах Європи. Головними цільовими групами проектів стали представники урядових структур і недержавних організацій, викладачі і представники органів управління освітою – вони склали 56,7 % аудиторії⁷.

Попри ці вражаючі показники, коли йдеться про ступінь сприйняття Голокосту на рівні суспільства, неважко помітити низку очевидних проблем. Навіть у країнах, що стояли біля витоків репрезентації Голокосту як загальноєвропейської форми культурної пам'яті (наприклад, у Швеції та Великій Британії), яка має об'єднувати європейців, зафіксовані достатньо відчутні проблеми. Передусім, з рівнем поінформованості про саме явище і про події, з ним пов'язані, – зокрема серед учителів, які були основною «цільовою групою» спільних європейських проектів, спрямованих на розвиток *Holocaust education*⁸.

Навіть більше, спроби запропонувати (якщо не нав'язати) певний загальний стандарт репрезентації та інтерпретації явища наражаються «на місцях» на заяви про те, що досвід Голокосту в різних країнах має свою специфіку, і, відповідно, пам'ять про нього теж має бути диверсифіковано⁹.

Варто звернути увагу на ту обставину, що саме Голокост найчастіше згадують у контексті законодавства, яке регулює питання інтерпретації минулого. Закони, що зазвичай трактують як такі, що запроваджують кримінальну відповідальність за «заперечення Голокосту» (переважно йдеться про ширші явища: тривіалізацію са-

⁶ Офіційний сайт організації: <https://www.holocaustremembrance.com/about-us>.

⁷ <https://www.holocaustremembrance.com/funding-grant-programme/funding-overview>.

⁸ Див. дані про опитування вчителів: *Gray M. Contemporary Debates on Holocaust Education*. – Palgrave Macmillan, 2014. – P. 4–5.

⁹ *Assmann E. The Holocaust – A Global Memory? Extensions and Limits of a New Community // Assmann E., Conrad S. Memory in a Global Age. Discourses, Practices and Trajectories* Palgrave. – Macmillan, 2010. – P. 100–102.

мої трагедії чи ймовірне виправдання злочинів нацизму), ухвалено у чотирнадцяти європейських країнах.

У 2007 р. за ініціативою представника Німеччини в Європейському парламенті було здійснено спробу запровадити загальноєвропейську норму, спрямовану на криміналізацію «заперечення Голокосту»¹⁰. 19 квітня 2007 р. Європарламент ухвалив проект закону, який мав запровадити кримінальну відповідальність (позбавлення волі строком до трьох років) за зумисні дії, що заохочують до насилля або ненависті на підставі раси, кольору шкіри, релігії, походження, національності чи етнічних ознак. Таку саму відповідальність було передбачено за заперечення або відверту тривіалізацію (gross trivialization) злочину геноциду, злочинів проти людяності та військових злочинів. Хоча проект закону стосувався ширшого кола питань, його сприйняли передовсім у руслі заборони на «заперечення Голокосту»¹¹. Щоправда, дію такого закону в загальноєвропейському масштабі було мінімізовано вказівкою на те, що в кожній конкретній країні він може бути реалізований згідно з нормами національного законодавства. У доповіді 2014 р. констатується, що чимало країн Євросоюзу не адаптували повністю або достатньо коректно вказівки рамкового рішення у частині порушень, що стосуються заперечення, виправдання або прямої тривіалізації певних злочинів¹².

Ухвалення цього проекту було радше політично-символічним актом, так само як і Рамкове рішення Ради Європейського Союзу щодо боротьби з певними формами і проявами расизму і ксенофобії засобами закону¹³: Голокост у ньому також не згадано (наведено по-

¹⁰ Hayden Robert M. "Genocide Denial" Laws as Secular Heresy: A Critical Analysis with Reference to Bosnia // *Slavic Review*. – 2008. – Vol. 67, no. 2. – P. 384.

¹¹ Bilefsky D. EU adapts measures outlawing Holocaust denial // *New York Times*. – 2007. – 19 April: http://www.nytimes.com/2007/04/19/world/europe/19iht-eu.4.5359640.html?_r=2.

¹² REPORT FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT AND THE COUNCIL on the implementation of Council Framework Decision 2008/913/JHA on combating certain forms and expressions of racism and xenophobia by means of criminal law: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52014DC0027>.

¹³ COUNCIL FRAMEWORK DECISION 2008/913/JHA of 28 November 2008 on combating certain forms and expressions of racism and xenophobia by means of criminal law: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32008F0913>.

силання на статті актів міжнародного права, що мають справу з геноцидом і злочинами проти людяності), але оскільки саме Голокост вже звично розглядають як «парадигматичний випадок геноциду» (А. Ассман), неважко здогадатися, що йдеться передусім саме про нього.

Зауважимо, що спроби кодифікувати й регулювати питання інтерпретації знакових подій минулого (тут до Голокосту додаються і масові депортації та загибель вірмен у 1915 р. в Османській імперії, визнані у низці країн геноцидом вірмен, і різанина народу тутсі в Руанді у 1994 р., і масове знищення босняків у Сребрениці у 1995 р.) викликали спротив громадськості.

Передусім стурбованість викликали перспективи обмеження свободи слова, пов'язані з інтерпретацією згаданих подій, і можливості для надмірно розширеного тлумачення терміна «заперечення». Професійні історики угледіли в таких спробах також тенденцію до втручання держави у їхню професійну діяльність. У 2005 р. у Франції виник рух істориків «Свободу історії», що початково виріс із протесту проти регулювання державою інтерпретації минулого у Франції (де точилися дебати про ухвалення закону про покарання за заперечення геноциду вірмен 1915 р.). Цікаво, що саме після ухвалення згаданого «рамкового рішення» Ради Євросоюзу цей рух перетворився на міжнародний. У 2008 р. ініціатори руху оприлюднили «Відозву з Блуа»¹⁴: «Історія не може бути служницею поточної політики, так само як вона не може писатися на догоду конкуруючим версіям пам'яті. У вільній державі жодна політична сила не має права визначати історичну правду та обмежувати свободу істориків загрозою кримінального переслідування»¹⁵.

Коротко підсумовуючи, можна сказати, що перетворення Голокосту на наднаціональний символ об'єднання європейців ідеєю спільної відповідальності за минуле і майбутнє було свого роду ідеологічною частиною загальної ширшої стратегії творення «об'єднаної Європи». Якщо говорити про рівень національних урядів і транснаціональних структур, то цей проект був достатньо успішним. Якщо говорити про сприйняття на рівні суспільства, то він наразився на численні культурні, соціальні, соціально-психо-

¹⁴ Декларацію підписали більше ніж 1300 істориків із 49 країн світу.

¹⁵ Blois appeal: http://www.lph-asso.fr/index.php?option=com_content&view=article&id=47&Itemid=14&lang=en.

логічні перешкоди. Найкращим прикладом тут може слугувати «Східна Європа», де сприйняття Голокосту мало «свою історію».

«Східна Європа»

У країнах «Східної Європи» запропонована загальноєвропейська версія колективної / історичної пам'яті про Голокост нерідко вступає в конфлікт із національними нарративами – як через наявність власних віктимних або героїчних нарративів (де жертви і герої сторінок національної міфології можуть бути злочинцями в понятійних рамках Голокосту), так і через наявність власних «скелетів у шафі» у вигляді історій про участь у Голокості на боці нацистів (тут найбільш характерними прикладами можуть бути Польща, Україна, Молдова). Разом з тим, як зазначають найбільш компетентні дослідники, участь у політиці, що пов'язана зі впровадженням культурної пам'яті про Голокост як форми загальноєвропейської відповідальності за минуле, була частиною «перепустки до Євросоюзу»¹⁶.

До цього варто додати ту обставину, що східноєвропейські суспільства мали свій порядок денний. Якщо «Західна Європа» символом об'єднання обрала Голокост як найстрашніший злочин нацистського режиму та ідею спільної відповідальності європейців за нього, то «Східна Європа» символом консолідації колективної / історичної пам'яті обрала комунізм / сталінізм і радянську окупацію після Другої світової війни. Гасло *Never again* мало тут свою інтерпретацію. «Східна Європа» возз'єдналася із «Західною», формально визнавши Голокост як «перепустку до ЄС», але як аргумент на користь рівності з «Заходом» принесла своє уявлення про власне «криве горе»¹⁷.

Впровадження усталеного в «Західній Європі» стандарту пам'яті про Голокост у «Східній Європі» було і лишається достатньо складним через дві головні причини. По-перше, він суперечить канонічному історичному міфу більшості східноєвропейських націй – міфу головної жертви (імперій, тоталітарних режимів, ворожого Іншого). Поява «парадигматичного геноциду» (А. Ассман) у власному

¹⁶ Ibid. Метафора про перепустку належить Тоні Джадту.

¹⁷ Заголовок книги Олександра Еткінда.

просторі пам'яті спровокувала «змагання жертв»¹⁸, особливо у контексті історії ХХ століття: просування образу жертви «подвійного геноциду» (нацистського і комуністичного) зіштовхнулося з необхідністю легітимації у власному просторі пам'яті вже визнаного в усій Європі сакрального символу, який із зазначених причин не викликав ентузіазму.

Проблема полягала в тому, що цей стандарт змушував визнати той чи той ступінь співучасті у Голокості, що затьмарювало до певної міри образ «головної жертви» – вічного борця за свободу і демократію (зрештою, це можна компенсувати наявністю Праведників світу). Мабуть, у цьому сенсі найяскравішим прикладом можна вважати Польщу, де шокуючі відкриття початку 2000-х щодо ролі поляків у знищенні сусідів-євреїв у Єдвабне стали предметом гострих загальнонаціональних дебатів, які дещо похитнули основи національного міфу про націю «жертву-борця»¹⁹, міфу, який має більш ніж столітню історію. Варто згадати й про те, що дискусії щодо Єдвабне розгорталися майже одночасно з дискусіями про геноцид поляків на Волині: визнавати пряму участь поляків у знищенні євреїв доводилось на тлі компанії про поляків-жертв етнічної чистки, здійсненої українськими націоналістами на Волині в 1943 р.

Певна «незручність» у визнанні й поширенні загальноєвропейської моделі пам'яті про Голокост є спільною рисою всієї «Східної Європи», де, на думку М. Копосова, масштаби знищення євреїв виявились такими значними саме через те, що місцеве населення підтримувало політику геноциду євреїв²⁰.

¹⁸ Пошук «власного» геноциду, який не поступався б за масштабами і наслідками Голокосту – характерна риса історичної політики у «Східній Європі» та на пострадянському просторі. Див.: *Finkel E.* In Search of Lost Genocide: Historical Policy and International Politics in Post-1989 Eastern Europe // *Global Society*. – 2010. – № 24 (1). – Р. 51–70.

¹⁹ Див. огляд учасника дискусії, директора Польського інституту національної пам'яті в 2000–2005, а зараз директора музею Другої світової війни у Гданську П. Махцевича: *Machcewicz P.* Spory o historię 2000–2011. – Znak, 2012. Аналіз дискусії про Єдвабне: *Janowski M.* Jedwabne, July 10, 1941: Debating the History of a Single Day // *Miller A., Lipman M. (eds.)*. The Convolutions of Historical Politics. – Budapest; New York, 2009. – Р. 59–89.

²⁰ *Копосов Н.* Память строгого режима. История и политика в России. – Москва, 2011. – С. 70.

При цьому на рівні символічного простору, зокрема у сфері меморіальних дат, спостерігається цілком мирне співіснування. У Болгарії, наприклад, 9 вересня, дату встановлення влади комуністів, відзначають як День пам'яті жертв комунізму, а 10 березня – як день Голокосту і День спасіння болгарських євреїв. Дні пам'яті жертв комунізму відзначають у Латвії (14 червня – пам'ять про жертви депортацій, 15 червня – пам'ять про жертви окупації і геноциду, 13 січня – день пам'яті загиблих у 1991 р.), Латвії (14 червня і 25 березня – дні жертв комуністичного терору, пам'ять про окупацію і депортацію), Угорщині (25 лютого). У багатьох «східноєвропейських» країнах, крім загальноєвропейського дня пам'яті жертв Голокосту, запроваджені національні пам'ятні дати, присвячені цій події. Іноді вони пов'язані не лише з жертвним, а й із героїчним наративом (наприклад, у Польщі це день повстання у варшавському єврейському гетто 19 квітня).

Зустріч двох сакралізованих наративів і негаразди зі сприйняттям національних героїв як гіпотетичних або реальних співучасників знищення євреїв запрограмували не лише доволі формалізоване визнання Голокосту частиною *своєї* колективної пам'яті, а й спровокували відкриті конфлікти. Наприклад, ідея «комунізм = нацизм», яку лобіювали представники «викраденої Європи» на найвищому політичному рівні, викликала протести деяких єврейських організацій. У націоналістичних наративах «Східної Європи» (як і в нацизмі) антикомунізм традиційно, ще за міжвоєнних часів, межував і зливався з антисемітизмом²¹. Розташування комунізму на одній полиці з нацизмом у свій спосіб релятивізувало злочин знищення євреїв. Тих євреїв, що були комуністами. Ба більше, воно у непрямий спосіб якщо не виправдовувало репресії нацистів, то принаймні ставило катів і жертв в один смисловий ряд.

Недаремно представники центру Симона Візеншталя, наприклад, побачили у впровадженні нової пам'ятної дати – жертв сталінізму (23 серпня) загрозу відмови від Дня пам'яті жертв

²¹ У виданому не так давно польським Інститутом національної пам'яті дитячому коміксі про оборону Гродна 1939 р. є персонаж на прізвище Тотенштайн із характерними антропологічними рисами, що сильно нагадують патерни антисемітської пропаганди. Персонаж допомагає окупантам – Червоній армії. Див.: *Wojenna odyseja Antka Srebrnego* – 1 – *Obrona Grodna 1939 r.*: <http://www.komiks.gildia.pl/komiksy/wojenna-odyseja-antka-srebrnego/1>.

Голокосту²². Як найвідоміший приклад відповідних практик зазвичай наводять історичну політику у Литві: ідея «подвійного геноциду» (комуністичного), яку пропагували тут, ігнорувала, на думку єврейських організацій, Голокост. Зокрема, Музей жертв геноциду у Вільнюсі взагалі не містив згадок про Голокост²³. Найбільш радикальні критики взагалі вбачали у такому ставленні прояв антисемітизму, що глибоко в'ївся у свідомість. Громадська організація, що займається історією Голокосту в Литві, фактично опинилася в опозиції до офіційної історичної політики країни²⁴.

Конфлікт наративів пам'яті про Голокост і про комуністичний тоталітаризм останнім часом загострився у зв'язку з поширенням етнічного націоналізму і популізму. У Польщі чергова хвиля «націоналізації історії» призвела до нових спроб ревізії подій у Єдвабне. Знову порушують питання про правомірність звинувачень поляків у співучасті в злочинах проти євреїв. У лютому 2016 р. польська прачка порушила питання про позбавлення Я. Гросса польської державної нагороди, яку він отримав у 1996 р. за «внесок у порозуміння», ба більше, з'явилася перспектива його судового переслідування. В Угорщині створення у центрі Будапешта меморіального місця, яке зображує країну як жертву нацизму, викликало протести громадськості, яка розцінила цей крок як намагання затерти пам'ять про знищення угорських євреїв, яке власне відбувалося у державі-сателіті нацистської Німеччини. У Литві попри офіційну політику визнання Голокосту частиною власної історії не вщухають дискусії щодо правомірності думки про співучасть литовців у геноциді. Ці дискусії ускладнюються наявністю євреїв у комуністичному антинацистському підпіллі і їхньою присутністю в каральних органах комуністичного режиму, відповідальних за депортації литовців.

Отже, визнавши Голокост частиною загальноєвропейської, а отже і власної пам'яті, «інтегрованої» в загальноєвропейську, країни «Східної Європи» поки що не розв'язали головоломку, яка про-

²² Dropping International Holocaust Memorial Day Would Be World's Final Insult To Survivors; Would Spur New Wave of Anti-Semitism: <http://www.wiesenthal.com/site/apps/nlnet/content2.aspx?c=lsKWLbPJLnF&b=5711859&ct=7873691#.Vyzt4eagauY>.

²³ *Freedland J.* I see why 'double genocide' is a term Lithuanians want. But it appals me, <http://www.theguardian.com/commentisfree/2010/sep/14/double-genocide-lithuania-holocaust-communism>.

²⁴ Див. сайт: <http://holocaustinthebaltics.com/>.

понує узгодити національний / націоналістичний наратив пам'яті з загальноєвропейським.

Україна

В Україні ситуація де в чому нагадує «східноєвропейську». До незалежності Голокост був об'єктом замовчування. Знищення євреїв на території УРСР під час Другої світової війни розчинялося в загальній картині «фашистського геноциду радянських людей». Зі здобуттям незалежності Голокост поступово був виокремлений в самостійну тему і форму колективної пам'яті.

«Єврейська тема» загалом є делікатним предметом в українській історії і колективній пам'яті (у цьому сенсі Україна справді належить до Європи, передусім до Східної). Ексклюзивна модель історичної пам'яті, заснована на етнонаціональному наративі, за визначенням презентує євреїв як Іншого, який нерідко є носієм архетипових характеристик експлуататора та гнобителя. Етноцентрична версія української афірмативної історії і колективної пам'яті якщо й визнає євреїв частиною спільного минулого, то радше через образ антагоніста. Можна сказати, вона пов'язана зі специфічним культурним стереотипом, де чітко простежується лінія від єврея-шинкаря і єврея-лихваря до єврея-комісара / більшовика. Зараз до нього додається образ єврея-визискувача, олігарха. Іноді цей стереотип, що існує на рівні побутової свідомості, виходить на поверхню громадського життя – і, мабуть, не випадково це відбувається у моменти загострення реальної або уявної конкуренції між наративами пам'яті. Зокрема можна згадати спроби звинуватити в організації Голодомору євреїв, що належали до радянського істеблішменту 1930-х рр. В одних випадках це робилося «прямим текстом»: достатньо згадати відверто юдофобські публічні висловлювання представників університету «Міжнародна академія управління персоналом» (МАУП)²⁵. Нещодавні скандальні заяви Н. Савченко є трансляцією антисемітських стереотипів.

²⁵ Кому був вигідний Голодомор? – Київ, 2004. – С. 56, 61, 62. Звісно, тут не обійшлося без розмірковувань про міжнародну сіоністську змову і про голод 1932–1933 як її результат. Одна з конференцій МАУП мала таку назву: «Єврейсько-більшовицький переворот 1917 року як передумова червоного терору та українських голодоморів» (листопад 2005).

В інших випадках це відбувалося у «делікатніший» спосіб: наприклад, СБУ опублікувала список осіб, причетних до організації голоду 1932–1933 рр., надаючи не лише партійні псевдоніми, а й реальні імена та прізвища. Публікація списку (неповного і з помилками) викликала протест Українського єврейського комітету²⁶.

«Єврейська тема» дуже ускладнює формування і функціонування українського національного / націоналістичного нарративу пам'яті, а нерідко і протистоїть йому. Оскільки у фундаменті цього нарративу лежить ідея віктимності і героїзму – у різних пропорціях, залежно від епохи, – взаємини з євреями та їхньою колективною пам'яттю роблять конфлікт невідворотним. Репрезентація українців як вічної жертви, у тому числі жертви євреїв (від лихварів до «енкаведистів»), протистоїть у публічному просторі репрезентації євреїв як вічної жертви, у тому числі як жертви українців (від козаків і гайдамаків до оунівців і комуністів). Крайньою формою цієї другої репрезентації можна вважати зображення українців як зоологічних антисемітів, що сильно нагадує стереотип про «українця-різуна» у польській міфології.

Піковим моментом «змагання жертв» можна вважати розбудову міфології про кількість жертв Голодомору: практика, що не може не бентежити з огляду на своє моральне підґрунтя²⁷. Як відомо, попри численні та різнопланові дослідження істориків і демографів 2000-х рр., з якими В. Ющенко був ознайомлений, президент все ж таки наполягав на кількості жертв Голодомору в 7–10 мільйонів. Джерело його натхнення відоме: на цій цифрі наполягала «номенклатура» української діаспори, зокрема керівництво Всесвітнього конгресу українців (ВКУ)²⁸. У звіті Міжнародного координаційного комітету ВКУ, який очолює голова Проводу бандерівської ОУН

²⁶ Докладніше див.: Євреї образилися на список винних у Голодоморі, опублікований СБУ: <http://www.newsru.ua/arch/ukraine/26jul2008/jew.html>.

²⁷ Про це досить чітко висловився Дж.-П. Химка, чия позиція щодо міфології Голодомору й участі українців у Голокості викликала досить гостру реакцію частини української діаспори, зокрема представників академічного істеблішменту.

²⁸ Див., наприклад: The Case for Seven to Ten Million: <http://www.holodomorsurvivors.ca/Docs/ІНС-The-Case-for-7-Million.pdf>. Докладніше про маніпуляції з цифрами щодо загиблих у 1932–1933 рр. див.: Касьянов Г. Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х). – Київ, 2010. – С. 192–193.

С. Романів, від 1 червня 2008 р. містилася чітка вказівка на цифру 7–10 мільйонів. Саме цю цифру було запропоновано для популяризації Секретаріату президента й Українському інституту національної пам'яті²⁹. Наполегливість політично активної української діаспори щодо «ціни питання» (такий термін фігурує у згаданому звіті) зрозуміла: відносини з єврейською діаспорою Північної Америки періодично затьмарювалися пошуками військових злочинців у середовищі української еміграції, а в ньому бандерівська фракція посідала далеко не останнє місце. Тут змагання жертв контекстуалізувалося своєю політичною кон'юнктурою, де формула «7–10 більше ніж 6» відіграла важливу роль.

Сам термін «Голокост» став об'єктом привласнення. У період активного конструювання культурної пам'яті про Голодомор голод 1932–1933 рр. нерідко називали «українським Голокостом»³⁰.

«Змагання жертв» загострюється у зв'язку з проблемами формування героїчного нарративу. Як і в багатьох інших країнах «Східної Європи», в Україні «свої» герої і жертви нерідко виявляються антигероями і катами в історичній пам'яті сусідів. Стандартний національний / націоналістичний нарратив історичної пам'яті про Богдана Хмельницького і козацьку війну середини XVII ст. (описану в кольорах «національної революції») зазвичай оминає «єврейську тему». Вшанування народних повстань та їхніх ватажків (у 2015 р. в Умані встановили пам'ятник Іванові Гонті та Максимові Залізняка³¹) у кращому разі «відфільтровує» цю тему за межі публічного дискурсу, а в гіршому – представляє винищення євреїв руками «народних мас» як нормальну реакцію проти гнобителів (втім, такі по-

²⁹ Міжнародний Комітет Голодомору. 75-та Річниця Відзначення Українського Геноциду 1932–1933. International Holodomor Committee (IHC) 75th Commemoration of the Ukrainian Genocide 1932–1933. – С. 5–6. Архів автора.

³⁰ Див., наприклад: Український голокост. 1932–1933: Свідчення тих, хто живив / Упоряд. о. Ю. Мицик. – Т. 1–4. – Київ, 2003–2007; «Український Голокост: пам'ять буття, уроки майбутнього» – відкрита лекція Василя Кметя до Дня пам'яті жертв голодоморів в Україні: <http://velychlviv.com/ukrayinskyj-golokost-pam-yat-buttya-uroky-majbutnogo-vidkryta-lektsiya-vasylya-kmetya-do-dnya-pam-yati-zhertv-golodomoriv-v-ukrayini/>. Іноді під терміном «український Голокост» об'єднують голод та репресії 1930-х. Звісно, йдеться про репресії проти етнічних українців: *Звиглянич В.* Український Голокост: історія і сучасність: <http://www.pravda.com.ua/articles/2006/11/20/3179485/>.

³¹ В Умані відкрили пам'ятник Гонті і Залізняка. Фото: <http://www.istpravda.com.ua/short/2015/11/25/148752/>.

гляди висловлюють або у завуальованій формі, або приватно). Апологія українського націоналістичного руху ХХ століття як «борця з двома тоталітаризмами» супроводжується достатньо агресивним несприйняттям нагадувань про антисемітизм ОУН та участь українських націоналістів у Голокості³².

Варто згадати і ту обставину, що зусилля В. Ющенка й української дипломатії щодо визнання голоду 1932–1933 рр. геноцидом українців на рівні міжнародних організацій не зустріли розуміння тієї держави, де Голокост є важливою частиною власної національної міфології. 14 листопада 2007 р. під час виступу в ізраїльському кнесеті В. Ющенко закликав Ізраїль визнати Голодомор актом геноциду³³. Ізраїльські парламентарі відповіли на цю ініціативу українського президента промовистим мовчанням³⁴. Згодом позицію Ізраїлю доволі чітко висловила посол цієї держави в Україні Зіна Калай-Латман³⁵. «Ізраїль – сказала посол, – визнає актом геноциду те, що визнано міжнародним правом. А саме: геноцидом вважається знищення за етнічною ознакою, чим, зокрема, був Голокост. Ізраїль не

³² Президент ВКУ (1998–2008) Аскольд Лозинський у дискусії з Дж.-П. Химкою про участь українських націоналістів у львівському погромі влітку 1941 р. зазначав, що «агенти, які самі багато років були пригноблені і не мали держави», намагаються за допомогою звинувачень українських націоналістів в антиєврейських акціях сховати власні гріхи, зокрема той факт, що в НКВС служили багато євреїв. Цей аргумент повторює Марко Левицький, редактор «Ukrainian News», він лише «підсилив» цей аргумент цифрами: підрахував, що євреї становили 3,92 % керівного складу НКВС, в той час як їхня частка у складі населення СРСР була 1,78 %. Див.: *Himka J.-P. Interventions: Challenging the Myths of Twentieth-Century Ukrainian History // Miller A., Lipman M. (eds.). The Convolutions of Historical Politics.* – P. 232.

³³ Ющенко закликав Ізраїль визнати Голодомор актом геноциду: www.unian.net.

³⁴ Візит переносили кілька разів. Політика історії у виконанні В. Ющенка була однією з причин доволі настороженого ставлення ізраїльського політикуму до нього. Особливе роздратування викликали дії голови держави щодо вшанування ОУН-УПА та лідерів українського націоналістичного руху, які мають в Ізраїлі міцну репутацію антисемітів і співучасників знищення євреїв під час Другої світової війни. Візит проходив того ж року, коли головнокомандувач УПА Р. Шухевич був посмертно нагороджений званням Героя України.

³⁵ *Кравченко В. (автор інтерв'ю).* Калай-Латман Зіна: Ізраїль не може признать Голодомор актом етнічного геноцида // *Зеркало недели.* – 2008. – 27 сентября – 3 октября. Доволі промовиста деталь: інтерв'ю з послом Ізраїлю було присвячене питанням зовнішньої політики Ізраїлю. Голоду 1932–1933 рр. стосувалося лише одне питання, однак редакція винесла відповідь на нього у назву статті.

може визнати *Голодомор* актом етнічного геноциду. Разом з тим він вважає *Голодомор* найбільшою трагедією українського народу. Ця позиція була неодноразово висловлена вашому керівництву на найвищому рівні. Позиція Ізраїлю полягає також в тому, що наша країна підтримує ті резолюції міжнародних організацій, наприклад, ЮНЕСКО, в яких сказано, що, по-перше, трагедія Голодомору не має повторитися, по-друге, її слід вивчати в усьому світі»³⁶.

Цю позицію також відкритим текстом підтримав заступник директора департаменту щодо відносин з Росією, країнами СНД і Східної Європи ізраїльського МЗС Пінхас Авіві в інтерв'ю російському інформаційному агентству ИТАР-ТАСС. «Ми визнаємо “голодомор” як трагедію, – заявив він, – але ніяк не можемо назвати її геноцидом. Ми визнаємо це як трагедію, в якій постраждали народи Росії, Молдови, України та інших країн, і ми приймаємо російське формулювання»³⁷. Останнє речення було вельми симптоматичним: російський фактор у міжнародних дискусіях про голод 1932–1933 рр. був набагато важливіший для Ізраїлю, ніж український. Офіційні особи України позицію Ізраїлю не коментували.

У вересні 2016 р. під час виступу в українському парламенті з нагоди роковин трагедії у Бабиному Яру президент Ізраїлю Реувен Рівлін проголосив, що багато українців були поплічниками нацистів у вбивствах євреїв, та вказав на особливу роль ОУН³⁸, чим викликав реакцію крайнього роздратування у adeptів національного / націоналістичного нарративу. Можливо, з метою послабити напругу у листопаді 2016 р. президія кнесету включила до порядку денного розгляд резолюції про визнання Голодомору геноцидом, що спровокувало радісні очікування частини українського політикуму і журналістів: стрічки інформаційних агентств зарясніли заголовками про майбутнє визнання. Втім, тема раптово зникла з інформаційного простору. Виявилось, що питання про резолюцію передано на розгляд комітетів, а це означало лише те, що перспективи прийняття потрібної Україні резолюції вельми сумнівні³⁹.

³⁶ Там само.

³⁷ ИТАР-ТАСС Israel does not regard famine in 30s genocide of Ukrainians: www.itar-tass.com/eng.mht.

³⁸ <http://112.ua/mnenie/u-evreyskogo-naroda-dlinnaya-istoriya-kotoraya-svyazyvaet-ego-s-ukrainoy-341896.html>.

³⁹ Кнессет: шаг вперед и два назад: http://zn.ua/columnists/knesset-shag-vpered-i-dva-nazad-230694_.html.

Обізнаність із цим контекстом допомагає зрозуміти периферійне місце Голокосту в історичній політиці української держави. Україна, на території якої нацисти та їхні союзники вбили, за різними оцінками, від дев'ятиста тисяч до більш ніж півтора мільйона євреїв, не поспішала визнати Голокост фактом «своєї» історії. Якщо в радянському офіційному наративі пам'яті масові вбивства євреїв фігурували лише як загальна тема знищення «радянських громадян», то в українській офіційній версії колективної пам'яті Голокост був витіснений ексклюзивним етнонаціональним наративом як «зовнішня» подія.

Головним офіційним місцем пам'яті про Голокост став Бабин Яр у Києві. У вересні 1991 р. Кабінет Міністрів затвердив постанову щодо п'ятдесятих роковин розстрілів у Бабиному Яру⁴⁰, де йшлося про «масові знищення німецько-фашистськими загарбниками радянських громадян, зокрема, євреїв»⁴¹. Тодішній спікер парламенту України Л. Кравчук під час виступу на пам'ятній церемонії у Бабиному Яру у вересні 1991 р. вибачився за дії українців, які брали участь у масових вбивствах євреїв⁴². У 2001 р. Л. Кучма вшанував пам'ять жертв Бабиного Яру і поклав вінок до нового пам'ятника розстріляним дітям. У 2007 р. В. Ющенко зробив те саме, а також поклав вінок до хреста, встановленого на пошану розстріляних у Бабиному Яру членів ОУН⁴³. Через два роки після того у промові, присвяченій черговим роковинам трагедії, В. Ющенко повідомив про те, що Бабин Яр – це братська могила, де поховано понад сто

⁴⁰ Бабин Яр – місце масових розстрілів у Києві в 1941–1943 рр. Наприкінці вересня 1941 р. упродовж двох днів тут було розстріляно майже тридцять чотири тисячі євреїв – мешканців Києва. Після цього Бабин Яр став місцем регулярних страт: військовополонених, заручників, підпільників тощо. На початку 1960-х місце розстрілів засипали і створили там парк. У 1976 р. по сусідству встановили пам'ятник «радянським громадянам», жертвам окупації. Після 1991 р. навколо цього пам'ятника було встановлено безліч пам'ятних знаків: євреям, ромам, оstarбайтерам, військовополоненим, священикам, радянським підпільникам, націоналістам. У результаті найуніверсальнішим знаком, що об'єднує всі жертви, став радянський монумент 1976 р.

⁴¹ Кабінет Міністрів України. Постанова «Про заходи у зв'язку з 50-річчям трагедії Бабиного Яру» від 10 вересня 1991 р.: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/192-91-п>.

⁴² Виступ Голови Верховної Ради України Л. Кравчука на меморіальній церемонії у Бабиному Яру 5 жовтня 1991 року // *Голос України*. – 1991. – 8 жовтня.

⁴³ <http://ua.korrespondent.net/ukraine/303076-yushchenko-vshanuvav-pam-yat-zhertv-babinogo-yaru>.

тисяч «наших співвітчизників», євреїв, ромів, українців, росіян, військовополонених, радянських підпільників, членів ОУН⁴⁴. У 2010 р. В. Ющенко надав меморіальному комплексу «Бабин Яр» статус національного заповідника, що жодним чином не позначилося на загальному стані цього місця пам'яті.

Специфічним чином звернувся В. Ющенко до цієї теми в період просування ідеї про криміналізацію «заперечення Голодомору» у 2007–2009 рр. Практику адміністративного і кримінального переслідування за тривіалізацію і баналізацію злочинів нацизму (що тлумачилося у багатьох випадках як переслідування за публічне «заперечення Голокосту») було використано як прецедент для популяризації ідеї запровадження такої практики в Україні – лише стосовно заперечення Голодомору. Звернення до Голокосту було украї прагматичним: пам'ять про нього використовували задля політичної інструменталізації пам'яті про Голодомор⁴⁵.

Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту, запроваджений світовою спільнотою у 2005 р., в Україні на державному рівні почали щорічно відзначати з 2011 р., згідно з постановою Верховної Ради⁴⁶, автором якої був депутат-комуніст. Як зауважує український експерт, текст постанови нагадує радянську практику поминання жертв Бабиного Яру, які стають «жертвами фашизму» (слово геноцид було вилучено)⁴⁷. Однак, окрім того, що перші особи держави стали щороку згадувати Голокост 27 січня, у статусі комеморації цієї події в Україні нічого не змінилося. Для комуністів звернення до пам'яті про Голокост було перш за все зручним приводом згадати про роль українських націоналістів у цій трагедії.

Конструювання історичної пам'яті про Голокост в Україні стало справою переважно громадських організацій, українських і закордонних. Серед останніх велику роль відіграють німецькі фонди. З-посеред українських варто згадати передусім «Ткуму» та Український центр вивчення історії Голокосту, що перетворилися

⁴⁴ Ющенко вшанував пам'ять розстріляних у Бабиному Яру: <http://tsn.ua/ukrayina/yushchenko-vshanuvav-pam-yat-rozstrilyanih-u-babinomu-yaru.html>.

⁴⁵ Див. докладніше фрагмент про меморіальні закони.

⁴⁶ Постанова Верховної Ради України «Про 70-річчя трагедії Бабиного Яру» від 5 липня 2011 р.: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3560-vi>.

⁴⁷ Долганов П. Формування та імплементація меморіального законодавства України у сфері вшанування жертв геноцидів і подолання їхніх наслідків // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2015. – № 1 (13). – С. 26–28.

на головні інституції дослідження і популяризації знань про трагедію, Асоціацію єврейських організацій і громад України (ВААД).

Найвідоміший проект іноземних організацій пов'язаний з французькою асоціацією «Яхад-ін-унум». У 2002 р. за ініціативою голови асоціації католицького священика Патрика Дюбуа в Україні розгорнулася робота з ідентифікації і документування місць розстрілів євреїв та збирання усних свідчень. У 2010 р. за підтримки американського комітету та Міністерства іноземних справ Німеччини проект продовжили у новому вигляді під гаслом «Захистимо пам'ять!». Він передбачає не лише ідентифікацію та облаштування місць поховання жертв Голокосту, а й просвітницькі заходи, до проведення яких залучають місцеве населення⁴⁸.

Таку саму картину можна побачити у дослідницькій і освітній сферах. У 2000 р. Міністерство освіти і науки України рекомендувало університетам запровадити курс з історії Голокосту. За даними, наведеними Джоном-Полом Химкою, наприкінці першого десятиліття XXI ст. курси, пов'язані з історією Голокосту, викладали в усіх головних університетських центрах України (він перелічує десять міст)⁴⁹. До середини «нульових» у підручниках з історії України можна було знайти хіба що окремі згадки про масові вбивства євреїв. Голокост був наявний у підручниках зі всесвітньої історії як подія, що відбувалася в Європі. Багатотомне академічне видання, присвячене політичній історії України ХХ ст., у розділах про Другу світову війну взагалі не торкалося теми Голокосту⁵⁰. У статті, опублікованій 2013 р.⁵¹, Джон-Пол Химка звернув увагу на той факт, що у другій половині «нульових» у заходах Українського інституту національної пам'яті, присвячених Другій світовій війні, немає згадок про Голокост.

⁴⁸ Захист і меморіалізація місць масових вбивств євреїв України: <http://www.protecting-memory-ua.org/>.

⁴⁹ *Himka J.-P. The Reception of the Holocaust in Post-Communist Ukraine // Himka J.-P., Michlic J. B. (eds.). Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe. – Lincoln and London, 2013. – P. 641.*

⁵⁰ На це звернув увагу А. Подольський. Див.: *Подольський А. Українське суспільство і пам'ять про Голокост: спроба аналізу деяких аспектів // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2009. – № 1 (5). – С. 49.*

⁵¹ *Himka J.-P. The Reception of the Holocaust in Post-Communist Ukraine // Himka J.-P., Michlic J. B. (eds.). Bringing the Dark Past to Light. – P. 646.*

У 2006 р. слово «Голокост» з'явилося в екзаменаційних білетах з історії. У 2009 р. у звіті «Вивчення історії Голокосту у загальноосвітніх навчальних закладах» МОН повідомило, що передбачило у «навчальних програмах з історії України і всесвітньої історії для загальноосвітніх навчальних закладів вивчення відповідних тем», «за сприяння» міністерства відбувся конкурс учнівських робіт «Історія та уроки Голокосту», у низці шкіл вивчають факультативний курс з історії Голокосту, країною пересувається виставка «Виховання толерантності на прикладі історії Голокосту», видаються посібники та відбуваються семінари для вчителів⁵².

Автор звіту згадує «громадські організації», але у документі не знайшло відображення те, що всі перелічені заходи здійснювалися винятково силами цих організацій і на кошти, залучені від спонсорів. Сприяння міністерства полягало у тому, що воно не заважало. У 2009 р. МОН запланувало проведення конкурсу «Уроки Голокосту – уроки толерантності». У проекті конкурсу (ініціатором якого була громадська організація «Ткума») спершу йшлося про «уроки Голокосту», згодом – «про вивчення історії Голокосту і Голодоморів», і нарешті – «про сприяння дослідження історії України: Голодоморів, подій Другої світової війни і Голокосту»⁵³.

У 2008 р. Анатолій Подольський – один із тих, хто закладав основи вивчення історії Голокосту в Україні, – доволі дипломатично зауважив, що «формально немає з боку держави (що уособлена Міністерством освіти і науки) перешкод для викладання теми історії Голокосту, і одночасно можливостей також не створено»⁵⁴. Ця теза актуальна і сьогодні: поширення знань про Голокост в Україні, все те, що можна назвати *Holocaust education*, залишається справою єврейських і громадських організацій. Музеї Голокосту в Одесі (2009) та Харкові (1996) відкриті за ініціативою приватних осіб та утримуються на пожертви. Музей Голокосту у Дніпрі (тоді Дніпропетровську) відкрито коштом приватних осіб, членів єврейської громади міста. Як зазначила у кулуарній бесіді одна з дослідниць

⁵² Вивчення історії Голокосту в ЗНЗ України, архів автора.

⁵³ Положення про Міжнародний конкурс «Уроки Голокосту – уроки толерантності», архів автора.

⁵⁴ Подольський А. Актуальність і стан викладання історії Голокосту в сучасній Україні: <http://old.vaadua.org/Hadasot/2008-01/Had%2001-2008.htm>.

Голокосту в Україні, «пам'ять про Голокост в Україні лишається клопотом євреїв».

У 2015 р. Президент П. Порошенко видав три укази, присвячені питанням організації меморіальних заходів до 75-х роковин трагедії Бабиного Яру. У першому указі згадано «одну з найбільш трагічних сторінок Голокосту – масове вбивство євреїв Києва» і запропоновано створити постійну експозицію, присвячену Голокосту, в Національному музеї історії України у Другій світовій війні⁵⁵.

Український інститут національної пам'яті у пересувній виставці, присвяченій історії Другої світової війни, виділив окремі стенди для Голокосту і українців – Праведників світу⁵⁶. У плані заходів уряду щодо підготовки до 75-х роковин трагедії Бабиного Яру передбачалося створення в комплексі Бабин Яр меморіального музею, Алеї праведників і Алеї мучеників.

Події останнього часу засвідчують, що питання інтерналізації Голокосту, перетворення його на подію власне української історії залишається відкритим. З одного боку, донедавна сам Голокост репрезентувався промоутерами пам'яті про подію в рамках ексклюзивної моделі пам'яті – як подія, пов'язана передусім з євреями. З іншого – Голокост був частиною змагання жертв, і сприймався як турбота євреїв. Держава обмежувалася формальною підтримкою пам'яті про Голокост, він перебував на узбіччі магістрального нарративу пам'яті.

Останнім часом українські громадські організації, які поєднують дослідницькі і популяризаторські функції, перейшли до інклюзивної моделі пам'яті: в поняття Голокост включаються інші групи, які цілеспрямовано знищувалися нацистами, – роми, військовополонені, пацієнти психіатричних стаціонарів. Перша особа держави «узаконила» сам термін «Голокост» своїм указом. Термін з'явився в підручниках з історії України.

Ситуація змінюється на краще, однак цей процес ускладнюється новою хвилею активізації ексклюзивного національного / націоналістичного нарративу пам'яті. Зокрема, йдеться про намагання центральних органів виконавчої влади перетворити міф про ОУН та

⁵⁵ Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами трагедії Бабиного Яру» від 12 серпня 2015 року: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/471/2015>.

⁵⁶ <http://www.ww2.memory.gov.ua/vystavka/>.

УПА на загальнонаціональний – шляхом представлення цих організацій як найбільш послідовних борців за незалежність. Оскільки ОУН принаймні до 1943 р. була організацією з виразно тоталітарною ідеологією, яка значною мірою будувалася на ксенофобії та антисемітизмі, а члени ОУН брали участь на боці нацистів у подіях, які отримали назву Голокост, згадана політика провокує внутрішній конфлікт. Досить прямолінійні намагання обілити ОУН та УПА і представити хіба що не рятівниками євреїв викликають опір та провокують крайнощі з іншого боку. «Декомунізація» своєю чергою підживлює тему присутності євреїв у комуністичній номенклатурі та в репресивних органах комуністичного режиму. Результатом стає досить специфічна політизація теми Голокосту, посилення її контрверсійності. Пам'ять про масштабну трагедію вкотре перетворюється на поле політичних змагань, що значно ускладнює запровадження європейської моделі пам'яті про Голокост.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Віталій Бобров – координатор освітніх програм Українського центру вивчення історії Голокосту (Київ, Україна).

Гелінада Грінченко – доктор історичних наук, професорка кафедри українознавства Харківського національного університету ім. В. Каразіна, головна редакторка часопису «Україна Модерна», голова Української асоціації усної історії (Харків, Україна).

Петро Долганов – кандидат історичних наук, доцент кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету (Рівне, Україна).

Георгій Касьянов – доктор історичних наук, завідувач відділу новітньої історії та політики Інституту історії України НАН України, президент Міжнародної асоціації гуманітаріїв (Київ, Україна).

Євген Мороз – вчитель історії і правознавства Миколаївської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 29 (Миколаїв, Україна).

Світлана Осіпчук – історик, координаторка проектів Українського центру вивчення історії Голокосту, викладачка Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського» (Київ, Україна).

Тетяна Пастушенко – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України (Київ, Україна).

Анатолій Подольський – кандидат історичних наук, керівник Українського центру вивчення історії Голокосту, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (Київ, Україна).

Анна Сизова – вчителька історії і правознавства Первомайського НВК «ЗОШ І–ІІ ст. № 15 – колегіум» (Первомайськ, Миколаївська область, Україна).

Михайло Тяглий – відповідальний редактор наукового часопису Українського центру вивчення історії Голокосту «Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі» (Київ, Україна).

Андрій Усач – аспірант Українського католицького університету, науковий співробітник меморіального музею «Територія терору» (Львів, Україна).

Артем Харченко – кандидат історичних наук, доцент кафедри політичної історії Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», координатор проектів Центру досліджень міжетнічних відносин Східної Європи (Харків, Україна).

Олексій Чеботарьов – докторант Університету Санкт-Галлен, співробітник Центру міської історії Центрально-Східної Європи та Центру досліджень міжетнічних відносин Східної Європи (Санкт-Галлен, Швейцарія, Львів, Україна).

Наукове видання

**УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО
І ПАМ'ЯТЬ ПРО ГОЛОКОСТ:
НАУКОВІ ТА ОСВІТНІ АСПЕКТИ**

**Вибрані доповіді ІХ і Х круглих столів
до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту**

Редакційна колегія:
Анатолій Подольський
Світлана Осіпчук

Літературний редактор
Олена Пазюк

Дизайн та верстка
Марина Кулікова
Олександр Остапов

Формат 60×84/16. Ум.-друк. арк. 6,28.
Наклад 300 прим. Зам. № 31.

Український центр вивчення історії Голокосту
01011, Київ, вул. Генерала Алмазова, 8, оф. 109
Тел. (044) 285-90-30
Email: uhcenter@holocaust.kiev.ua

Друк: ТОВ «Комп'ютерно-видавничий, інформаційний центр» (КВЦ)
вул. Кирилівська, 19–21, м. Київ, 04080, тел.: 482-45-23, 482-55-16
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 461 від 23.05.2001